

A-964

Duhataja

Kodu- ning isamaa tundmisele.

~~~~~

Lastele õpetuseks

koostanud

G. Blumberg.

Kuues parandatud trükk.

Lis Mädasson.

Tartus.

Trükitud S. Laakmann'i kulu ja kirjadega.

1891.

Дозволено Цензурою — Дерптъ, 11 Юля 1891.

2

Tartu Ülikooli
Raamatukogu

219918

Laste wanematele ning õpetajatele.

Igas asjas võib inimene aga seda täielikult teada, mis tema oma filmaga on näinud. Kes merd ei ole ilmaski näinud, ei tea ka mitte, mis meri on. Kui laps asja oma ihufilmaga ei saa näha, siis ta ka palju ei või selle juures mõelda, kui neist nägemata jäänud asjadest temale räägitakse. Tahame meie ühte asja õppida, siis peame teda nägema ja tõiste tutva asjade kõrva panema ja meeletuletama, mis meie tema juures iseliku oleme leidnud. Selle läbi jääb siis meie meelde üks pilt, seda meie oma waimu ette mälestuse wael iga kord võime tuua, kui meie tahame. Mida rohkem meie niisugu asju igapidi oma filma ja waimu ette toome ja tõiste asjade kõrva pannes nimetatud iseliku üles ottime, mis meie üksi tema juures näeme, seda selgem on siis selle asja pilt meie waimus. Igakord ei ole aga mitte võimalik asju ihuliku filma ette tuua, siis peame katsuma ühe osawa pildi läbi waimu filma ette asja üles maalida, et waimu film temast mõttes kuju võib teha otse kui näeks asja. Sellespärast kirjutab meile õpetamise wiis kõige efiteks ette: „**Õpeta näitlikult.**“ Mida sage damast wanemad oma lapsi noorelt põlwelt juba nõnda wiisi on õpetanud, seda fergem on pärast koolmeistri töö. Tihti tulewad aga lapsed enamist nõnda kooli, et nemad nägema filmaga ei näe, ega kuulwa kõrwaga ei kuule. Siis on esimene asi koolis: Lapse filmi ja kõrwu lahti peasta. „Õpeta näitlikult,“ see tähendab siis: ära tarwita sõnu, selle juures laps ühtigi ei mõtle, ega mõelda ei või, waid uuri järele, mis laps tõeste teab ja mis ta ei tea, selle juures ta juba midagi mõtleb ja selle juures ei mitte, kas tema mõtlemised õiged on või mitte. Siis saab koolmeister warsti nägema, et laps ühe sõna juures mis ta ehk tuhat korda juba juhu wõtnud, ühtigi ei mõtle, ehk asja juures, mis ta ehk tuhat korda ihuliku filma ees on olnud, omemeti seda ei ole näinud, mis selle ja tõise asjale wahet teeb. Mõind pakkugu koolmeister oma õppetust sedawiisi, et ta tihti

asju laste filma ette toob ja küsimuste läbi lapsi nõnda ta-
 lutab, et nemad sedamaid kõik leiavad, mis ühe asja juures
 tähelepanemise väärt on. Selle läbi kosub siis lapse waimu
 piltide warandus suuremaks ja läheb tema meel ja mõistus
 selgemaks. Kosub lapse waimu piltide warandus, siis kosub
 ka tema mõtete warandus. — Et aga palju asju maa pääl
 on, mis meie kõik ei wõi kooli tuppa tuua, siis kirjutab õpe-
 tamise wiis meile tõiseks ette: Opeta nõnda et ligemalt
 kaugeemale samm sammult astud. Laps ei tea weel,
 mis meri on, aga tema on ehk weiket järwe näinud. Lase
 teda siis tema waimu filma ees järwe suurendada, nii palju
 kui ta jõuab, ja meie wõime loota, kui weel koolmeister mõnda
 selle juure lisab, et ta enamist kui ka mitte üsna õiget, om-
 metegi mitte hoopis kõlbmata waimu pilti merest enesele loob.
 — Seda wiisi peame meie peaaegu igal kohal fillad ehitama
 jäält kohalt, kus laps omas mõistuses seisab, sinna ko-
 hani, kuhu meie oma õpetusega teda tahame wiia. Kui meie
 jäält pääle hakkame, kus laps seisab, ja samm sammult kau-
 gemale teda katsume saata, siis ehitame meie niisugusid õpe-
 tuse ehk mõistuse fildu, kelle läbi wõimalik on, suuremat ja
 kaugeimat õpetust lapsele pakkuda. Lapse õpetamise juures
 kirjutab meile kolmandaks õpetuse wiis ette: „Astu samm sam-
 mult kergemalt raskemale.“ Esimene õpetus ei ole
 mitte kerge asi, sest tema peab üks ettevalmistaw õpetus olema
 kõige suurema õpetustele. Säherdune ettevalmistamise õpe-
 tus „maade teadusele“ ehk Geografiase on kodumaa õpe-
 tus. Kodumaa õpetus paneb kindla põhjuse, kelle pääle meie
 oma isamaa tundmise põhjandame jäält samm sammult kau-
 gemale minnes tõisi maid ja aega mööda kõik maakera pinda
 tundma õpime. Sedawiisi kasvatab kodumaa õpetus lastele
 himu sügawamat õpetust tõistest maadest nõuda, aga õpetuse
 himu kasvatamine laste südames on üks neist suuremasti as-
 just ja õnnelik iga koolmeister, kes seda ihaldust oskab kas-
 watada, et ärkaw walguse jäde lapse sees mitte warju alla ei
 panda. Ja kui kodumaa õpetus ehk päälegi weel isamaa ar-
 mastust õhkama sütitada oskab, siis on kõik tulu kätte saanud,
 mis temast soowida wõiksime. Kodumaa õpetus hakagu
 elu ehk koolimajaga pääle. Koolmeister lasku üht ja tõist
 last kett tuba astuda ja küsigu: Misjugune sein seisab wasta
 hommikut, misjugune wasta lõunat, misjugune wasta õhtut,
 misjugune wasta põhja? Kui lapsed weel ilma kaarteist ei tea,
 siis saawad neli ilmakaart jeda wiisi äraseletatud, et laps päi-

keese tõusu ja päikese looja minekut tähele paneb ja lõuna aja päikese kõrguse päale waatab ja seda wiisi ise leiab, kus õhtu ja hommiku ja kus lõune ja põhjapoolne sein on. Iga küsimuse pääle wastab ja näitab laps: See sein seisab wasta hommikut: See wasta lõunat j. n. e. Nüüd teeb koolmeister kriipsud tahwli pääle ette, mis toa neli seina tähendawat, ja nõnda, et põhjapoolne sein ülewal ja lõunapoolne all, õhtupoolne pahemat kätt ja hommiku poolne paremat kät seisma tuleb. Lapsed tõmbawad need kriipsud oma tahwlide pääle koolmeistri kriipsude järele. Nüüd näitab laps, misugune kriips hommikupoolist, misugune õhtupoolist j. n. e. seina tähendab ja kirjutab kriipsu juure põhi, lõuna, hommiku ja õhtu. Nüüd küsib koolmeister: Mitu aknat on põhjapoolsel seinal? mitu hommikupoolisel seinal? kus pool seisab uks? kus pool ahi? kuhu poole näitwat kooli laudade otsad? Kui meie põhjapoolse seina pääle waatame, misugune sein seisab siis selja taga? misugune sein on siis paremal käel, misugune pahemal käel? — Nüüd saawad need läbiräägitud asjad kas kriipsudega wõi numbridega toa plaani sisse ülespandud. Toa plaani külge joonitakse tõised toad ja kambriid, nõnda et terve elu- ehk koolimaja plaan walmis saab. Koolm. küsib: Kuhu wiib meid tee, kui meie koolimajast lõune poole wälja astume: kas õue pääle wõi põllule, kopli wõi aeda? — Kuhu, kui põhja, hommiku, õhtu poole wälja astume? j. n. e.

Siis joonitakse õue, ajad, koppel, põllud üles ja tähendatakse weike ruutudega, kus laudad, ait ja saun seisawat. Nõnda läheb siis õpetus küsides ja joonitades edasi, kuni terve elukoht tahwli pääl seisab. Sääal juures peaks siis kas sülla- puuga ehk sammudega seinade, tänowate ehk tee pikused ära mõedetud ja sedamaid ka kriipsude pikus tahwli pääle ära märgitud saama. Nüüd õpib laps ümberkaudsed põllud, heina ja karjamaad, metsad, mäed, orud, jõed ja järwed tundma. Niisama ka puud, mis sääal kasvawad, ja loomad mis sääal elawad. Ka need asjad saawad tema filma ette toodud, mis ta taewa all näab. Tuule lipust õpib ta tundma, kust poolt tuul puhub. Sääal saab siis äraseletatud, aga näitlikult, kuida wiisi tuul tõuseb ja misugused tuuled wihma ja lund toowad. Kui wihma sadab, siis rägime loikudest, lompidest ehk weest ja weeaurust ja seletame, mis udu ja pilwe, kaste ta härmat- tus on ehk kust nad tulewad.

Hallika juures näitame, kust west tuleb, kuida temast weesooneke, siis oja, weike jõeke ja pärast suurem jõgi kasvab.

Pittkemalt tähendame, mis jõekallas ja jõesuu ning jõekaewandus on, aga ikka nõnda, et laps ise leiab, mis temal leida wõimalik. Ja kui tema waimu jõud seda wiisi edasi talutatud jaab, siis kaswab temale uue õpetuse juures üks elaw tagasihutaja waim. Seda tahan ma natuke pittkemalt weel äraseletada. Kodumaa tunnis oli nüüd laps õpinud, mis jõgi, jõekaewandus, kallas, hallikas ja jõesuu on. Käib hiljemine üks terane laps, kes koolis seda oli kuulnud, mööda metsa ja juhtub jääl kogemata jõe kaldale. Sääb näab ta jõe woolamist ja tuletub kohe meele, mis ta koolist jõesuust ja hallikast oli kuulnud. Tema mõtleb järele, et kui ta jõe hallikat leida tahab, siis peab ta sinna poole minema, kust poolt wee woolamiue tuleb. Laps tahab nüüd hallikat näha, jõe sündimise paika otsida. Kes teda seda tegema sunnib? Tagasihutaja waim. See ütleb lapsele: Tahat sa hallikat leida, siis mine sinna poole, kust west tuleb. Lapsele ei oleks mitte hallika otsimise mõtte pähe tulnud, kui temale jõgi ep oleks meele tuletanud, mis ta koolis oli kuulnud, kuida wiisi meie hallikat wõime leida. Dekame meie jäherdust tagasihutaja waimu iga õpetusele sisse panna, siis wast on meie õpetusel elaw wägi ja ramm sees, kellest wilja kaswab.

Wälgu löömise ajal anname meie lapselikku seletust sellest, mis wälk ja müristamine on; õpetame ühtlase, mikspärast inimene ei tohi wälgu löömise ajal kõrge puude alla minna ja miks wälgu löömise ja müristamise wahel mõni kord nii pikka aega lähab. Küla-koolides wõiks siin juures meeletuletatud saada, kuida mõni kord ka naeruks pandud ebauju tembusel teadmata tarkus sees wõib olla. Kõu müristamisel wiskab rahwas heina küünidest wikatid, kerwed ja muud raud riistad wälja, et kui Pikker kurjad waimud ülewalt maha pillutab, nemad terariistadest hawatud saakswad. Ehk kül seda kuskil ei sünni, siiski on raudriistade wälja wiskamine müristamise ajal üks tululik ettewõtmine, sest et raud wälgu tulb ehk elektro wäge oma külge kujuk.

Wikerkare nähes saab näidetud, kust ta tuleb ja mis ta on. Niisamuti õpetame weie last päikese teeringi tähele panema ja seda tundma õpima, mis läbi talwine külma ja suine jõe tuleb.

Ka kuust, tema loomisest, kaswamisest kahanemisest, kuu ja päikese warjutamisest, nõnda kui tähtedest saab kodumaa õpetuse juures räägitud. Lapsed toowad kooli mõned teadused ja mõtted kaasa, aga need ei ole weel selged, tihti wäga udused, nüüd

peab õpetus selle eest hoolb kandma, et teadused ja mõtted selgemaks saaks, et laps iga asja juures, mis tema näeb, filmad lahti teeb ja kõik hästi tähele paneb ja küsimuste peale: mis see on? miksparast ta nõnda on? j. n. e. selged otjust anda võib. Ka kodumaa õpetus peab teda küsima õpetama, kust see tuleb, et päike tõuseb ja looja lähab, et kuu kasvab ja kahaneb, et pilvist vihma, rahet ja lund sajab ja nõnda edasi. Sää1 ei ole siis mitte tarwis, et tema kõik põhjani tundma õpib, mis ta näeb, olgu hakkatusel ehk ka natuke igast asjast, aga ikka nõnda, et üks töö lapsele selge on, enne kui teine ette võetakse. Sää1 juures peab laps ise küsima õppima ja enese ja koolmeistri küsimuste pääle osawalt wastama, olgu kas suusõnaga ehk kirjaga. Sellepärast on tarwis, et iga päew, siis kui laps juba kirjuda oskab, tema lühikeste küsimuste pääle lühikese wastuse annab, üks kõik kas paberi või tahwli pääle kirjutatud. Ka selle pääle saagu lapse filmad juhata tud, mis tööd inimesed tema elukohal teewad, kellega nemad ennast toidawad ja kes nende naabrid on. — Elukohast ha kates õpigu, laps tõisi külasti, mõijasi, jõegefi ja muud täht- said asju tundma, nõnda et koolmeister lastega seltsis ka neist kohtadest kooli tahwli pääle kaardi teeb ja lapsed selle läbi m a a k a a r t i lugema õpiwad: see tähendab, et lapsed mõis- tusega maa kaarti pääle waadates, sedamaid sest aru saawad, mis kõik tehtud kriipsud kaardi pääl tähendawad, nõnda et nemad waimufilmade ees wõeramaa kuu nii selgeste ülesse maalida wõiwad, kui oleksiwad nad ise sää1 käinud ja kõik oma filmaga näinud.

Uigemalt kaugemale minnes õpib siis laps oma kihel- konda, pttkemalt maakonda ja wiimaks oma isamaad tundma. Laste õppimise himu wõime selle juures hästi kihutada kui tähtsas paikades, rahwa ennemuistfid jutusi meele tuletame ja südamele toiduks mõni salmikese juure lisame. Isamaa ar- mastus peab kodumaa õpetuse läbi kosuma. Wäga joowimise wäärt oleks, kui koolmeister ise laiemalt mööda maid ümber käinud ja mõnda oma filmaga näinud, siis wõib tema ka ela- walt ja eluandjamat waimu toitu lastele anda.

Siis wast, kui laps k o d u ja i s a m a a tunneb, hakkagu täis Geograafia ehk maade õpetus.

Et nüüd siit saadik meie maarahwa laste tarwis selle- jugust juhatajat kodu ja isamaatundmisele ei ole olnud, olen ma katsunud seda tööd ette wõtta. Kus aga wagu ees ei ole, on raste kända; nõnda ka kes asjas.

See weike raamatuke ei ole mitte sedawiisi kokku pandud, et teda koolides hakkatuselt otsani wõiks pähe õppida, waid et mõistlik õpetaja säält seeft seda wõib wõtta, mis ta arwab oma koolilastele tulusaks olewat.

Ka wanemad lugejad wõiwad seda raamatukest läbi lugeda ja mõnda säält seeft tähele panna. Neile, kes aga arwawad, et raamatukene wäga wähe pakub, olgu lõpetuseks meele tuletata, et laste õpetuse juures ükski mõistlik koolmeister selle pääle ei waata, kui palju laps nimesid ja muud asju pähe õpib, waid selle pääle, et lapse meel ja mõistus saaks ülesse äratud ja kosutud. Selle tarwis walitatakse siis hakkatusel õige wähe, aga hääd waimu toitu ja muretsetakse selle eest, et see nõnda lapse omaks jääb, kui tema liha ja weri. — Nõnda kui ema wäetima lapsele rinda, siis lehma piima ja kui laps juba tugewam on, ka tugewamat toitu annab, nõnda muretseb ka mõistlik laste kaswataja, et ka hakkatusel nõnda sugust waimuharimise toitu lapsele pakutakse, mis tõeste lapsele kasuks on. Neid wanemaid ja koolmeistrid on weel maailmas ja ka maarahwa hulgas küllalt leida, kes arwawad, et laps ei wõi iial küllalt pähe õpida. Need ei ole mitte targemad kui see mees, kes põllule haugu teeb ja sinna sisse kõik oma külwilja matab ja mõtleb: nüüd on põld külwatud ja peab wilja kandma. Meie tahame aga waimuharimise tööd teha ja kudawiisi, seda oleme ülewal katsumud ära seletada.

Tulus oleks, kui siis kodumaa tundmise õpetus meie maarahwa koolides lapse meelt ja mõistust uduft lahutaks, et ta lahtise filmaga ja ärksa meelega seeft aru saaks, mis tema ümber on ja samm sammult edasi astudes nõnda kaugele jõuaks, et temale kõrgemat õpetust omast nii kui tõistest maadest kasulikult pakkuda wõiks. Minu soowimine saaks rohkestes täidetud, kui see weike „Suhataja“ koolmeistride raske töö laste waimuharimise juures ehk ka wähe wõiks fergitada, seeft kui ka see raamatukene mõnda pakkub, mis igas koolis pruukida wõib, siiski peab iga koolmeister palju juure lisama ja mõnda teisiti seadma. Kodumaad ei wõi meie mitte raamatust tundma õpida. — Neile, kes sellega mitte rahul ei ole, et nad nõnda wähe tuumakat siju raamatus on leidnud, tuletan ma meele, et see koolmeister kõige osawam meister on, kes wähega palju wõib teha.

Kodu- ning isamaast.

§ 1. Silmapiirest.

Igal pool, kus meie liigume ja käime, näeme meie taewast eneste üle; olgu taewas pilwis ehk selge, olgu päike ehk kuu ta küljes paistmas, ehk tähed säramas. Kui meie lagediku pääle lähme ja puid ega metsa ega majasid ees ei ole, siis võime õige kaugele waadata ja meie film näab, et kaugel meist meie ümber maa nagu taewast kannaks ja taewas kui kummitud pada maad kattaks. Meie film kaugemale waadata ei wõi kui sinna maale, kus taewa kinnitus, lautus ehk lagi näitab maa pääl seiswat. SääL, kus maa taewaga näitab kokku puutumat, on silma- ehk taewa- piire ja igaüks teab, kui ta ennast iseenele ümber, taewa piireni waadates, pöörab, et silma- ehk taewa- piir nii kui rõngas ümargune näitab olewat. Jõuame meie kõrges maa künka wõi mäe pääle ehk kirikutorni otsa minema, siis saab taewa piir meist kaugemal olema, ja meie näeme, kui filmad terased on, palju kaugemale kui madalas kohas. Kes aga mõtleb maailma otsani waadata wõida, kui ta kõige kõrgema torni otsa lähets, see petab iseennast. Meie saame sellest sedamaid rääkima, mispärast see wõimalik ei ole.

Küsimused: Mis näeme meie igal pool, kus meie liigume ja käime eneste üle?

Keda nättab taewas kui kummitud pada katwat?

Kudas nimetame meie seda kohta, kus maa taewaga näitab kokku puutumat?

Kust kohast näeme taewa- ehk silmapiiri kaugemal olewat?

§ 2. Ilmakaartest.

Meie näeme iga päew, kui taewas mitte pilwes ei ole, päikese hommiku pool tõuswat ja õhtu pool looja minewat. Lõuna ajal seisab päike kõrges taewas; aga seda teame kõik, et kui ajal ta palju kõrgemal on, kui talwe ajal. Kõige kõrgemal seisab päike kaks nädalat enne Jaani, see on 9. Juunil ja kõige madalamal kaks nädalat enne Jõulut, see on 9. Detsembril. Kui päike lõuna ajal kõrgemale tõuseb, siis soendab tema maad rohkem, kui siis, kui ta madalal seisab. Enne Liha wõtet, 9. Märtsi kuul, tõuseb, päike hommiku kellu 6 ja paistab lõuneni 6 tundi ja pärast lõunat jälle 6 tundi, see on siis ülepää 12 tundi ja läheb looja kellu 6 õhtu; nõndasamuti on ka enne Mihkli pääwa 9. Septembril. Neil mõlemil päivil näeme meie päikese just hommikus tõuswat ja õhtus looja minewat. Hommiku ja õhtu wahel on lõuna; wasta lõunat on põhi.

Küsimused: Millal näeme meie päikese just hommikus tõuswat ja õhtus looja minewat?

Mis kella ajal läheb siis päike looja?

Millal seisab päike lõuna ajal õige madalal, millal õige kõrges taewas?

Millal soendab päike maad kõige rohkem?

§ 3. Ilmakaartest.

Tõmbame meie kriipsu ja ütleme, et ülem ots näitab põhja poole, siis näitab alam ots lõuna poole ja paremal pool põhja ja lõuna wahel on hommiku- ja pahemal pool õhtu. Kui meie nüüd kas karja- ehk heinamaal, kas põllu pääl ehk metsas käime, siis wõime päewa tõusmisest kohe öelda, kus pool lõuna, kus pool õhtu ja põhi; nõndasamuti ka päewa loojast hommiku, lõunse ja põhjapoolse leida;

aga ka oma elumaja seinadest, nurkadest wõime ütelda, mis sein, mis nurk wõi uks lõuna pool, mis põhja, hommiku wõi õhtu pool on. Kui rei on pekstud ja tuleb tuulamine, siis küsime kõige enne, kust poolt tuleb tuul, kas hommikust, wõi õhtust, kas lõunest wõi põhjast ja seda mööda tehakse ka wäraw lahti. Kes aga järwe wõi mere pääl purjetada tahab, see peab tubliste tuule pääle vaatama, et oma lodjaga ehk laewaga ka sinna poole purjetab, kuhu tema purjetada tahab.

Küsimused: Kui meie ühe kriipsu nõnda tõmbame, et üks ots põhja poole näitab, kuhu poole näitab siis teine ots? Kui sina näuga wasta põhja, ja seljaga wasta lõunat seisad, misjube ilmakaar on siis paremal käel? misjube pahemal käel?

Mitmeist ilmakaartest oleme meie seie saadik rääkinud?

§ 4. Tuulest.

Ka mölder waatab tuule lipu pääle ja küsib, kust tuul on? ja siis seab ta weskki tiivad sinna poole. Kui meie ka oskame ütelda, kust poolt tuul on, siis tahaksime ka teada kuida tõuseb tuul.

Kui meie talwe ajal enne ahju kütmist ühe kerge udu-sule lendu laseme, siis näeme teda otsekohe ja pikkamisi pöranda pääle maha langema. Sest tunneme ära, et toas tuult ei ole, muidu oleks sulg kõrwale lendanud. Nii pea kui ahju tuld tehakse, tõuseb ka weike tuul toas. Ahju ligidal läheb õhk soojemaks ja selle läbi ka kergemaks ja tõuseb nüüd ahju seina mööda üles. Waneme nüüd oma udu-sule ahju kõrwale lenda, siis ei lange ta maha, waid ta tõuseb ruttu ülesse, lendab mööda lage edasi ja langeb lõppeks tõi-sel pool tuba akna ligidal pikkamisi pörandale.

Pääle selle teab igaüks, kui talwe ajal toa ukse lahti teeme, et külme õhk tuppja ja soe õhk toast wälja läheb. Rääga wõime seda ära tunda, et soe õhk üle-walt wälja läheb ja külme õhk alt sisse tuleb, aga sel-

gemalt näeb ja seda, kui küünla tule kätte wõtad ja kord kõrgel ukse sambas ja kord madalal pead. Kõrgel ajab tuleõhk tuld wälja ja alt jälle sisse; sest külm õhk on raskem, kui soe õhk. Sellepärast on põrandal ikka külmem, kui lae all. Kes sooja armastab, see läheb parfile wõi saunas lawa pääle.

See on üks weike pilt neist suurtest õhu woomistest maa pääl, keda meie tuuleks nimetame. Külmast maadest põhja poolt woolab külm õhk lõune poole ja lõune poolt, kus päikene maad kõige rohkem soojendab, tõusewad soojad õhujaud esite ülesse ja jooksewad siis aegamööda madalamale langedes põhja poole. Sellepärast on ka lõune tuul soem kui põhja tuul. See tuul mis lõune ja õhtu wahelt puhub, tuleb üle suurte merede ja toob sellepärast palju weeauru ja weepilwi kaasa ja nimetakse wesikaara tuleks.

Küsimused: Kui meie talwe ajal toa ukse lahti teeme, kust kohalt woolab siis külm õhk tuppas?

Kust läheb soe õhk wälja?

Mikspärast on põrandal külmem kui lae all?

Mikspärast on lõuna tuul soem kui põhja tuul?

Mikspärast toob meile wesikaare tuul palju weepilwi kaasa?

§ 5. Weest ja weeaurust.

Kui wihma sajab, siis kogub wet madalama kohadesse, ja meie näeme lõikusi, lompisi ja ojasi siin ja sääl; pääle selle leiame weel wet soos ja riabas, jões ja järwes. Kõige suurem weefogu on meres, sinna jookseb kõik wesi kokku. Sgal pool, kus wet on, kahaneb ehk kahkub üks jagu ära. Kus ta siis jääb? — Ära kaduma ei wõi ühtegi maa pääl. Ka see wesi, mis küll meie silmade ees ära kaob, ei kau tõesti ära, waid tõuseb, ilma et meie seda näeme, taewa poole, nii kui hinge aur; hinge aur on ka ena-

miste puhas wesi. Külma käes näeme oma hinge auru, aga soojas toas mitte. Mikspärast, saame sinna poole nägema.

Kui meie weefatla tule pääle paneme, siis hakkab wee aur warsti üles tõusma, kui wesi soojaks saab, ja wesi kahaneb ifka rohkem, mida kauem meie teda keedame. Kus ta jääb? — Wesi saab weeauruks ümber muudetud ja tõuseb kõrgele ülesse. Märg ja niiske pesu nii kui kõik märjad ja niisked asjad, kui neid kuivama pannakse, annawad oma weejau ära ja lasewad teda tuulest ja päikese kiirtest ilma nägemata weeauruks ära muuta. Nõnda oleme meie igal pool, kus meie liigume ja käime, weeauru sees, et meie teda kül palja filmaga sugugi ei näe.

Küsimused: Kuda nimetame meie kõige suurema weekogu?

Kus jääb see wesi, mis igal pool ära kahaneb, ehk ära hakkub?

Mis näeme meie üles tõuswat, kui meie wet keedame?

Kelle läbi saab wesi weeauruks ümber muudetud?

Mis ei näe film sugugi, ja ommeti liigume ja käime ta sees?

§ 6. Uduft ja pilwedest.

Kui sui ajal ilm väga soe on olnud, siis näeme õhtu üle soode, rabade, jõgede, järwede ja hallikate wee auru ülesse tõuswat, ja kui ise sinna sisse lähme, siis saawad riided sääl sees niiskeks, nii kui udu sees; sest udu ei ole muud, kui nähtam wee aur. Kui see wee aur kõrgemale tõuseb, siis on ta pilwe ja kes kõrgele mägede pääl on käinud, teab kui ta nõnda kõrgele saab, kus pilwed käiwad, et ta siis udu sees on, nii kui meie mõni lord maa pääl, nõnda et ei wõi mõne sülla pääle ühtegi enam näha. Udu ja pilw on seda mööda wendakesed. Mõlemad on wesiine aur ja mõlemad on maa päält üles tõusnud. Udu

langeb maa pinnani maha, pilwed sõudwad kõrgel taewa all. Udu näitab ikka ühesugune hall, pilwed on mitme karmaliseb.

Mõistatus.

Loe mind eest ehk taga otsast:	Dlen paks ja langen maha,
Ikka tõusen maast ja metsast,	Siis sa loodad heina teha;
Teen sull' võrku silma ette,	Tõusen üles kõrgemale
Et kõik läheb minu pette.	Toon sull' vihma ligemale.

K ü s i m u s e d: Millal näeme meie üle soode, rabade, jõgede, järvede ja hallikate wee auru ülesse tõusma?

Kuda nimetame meie nähtawa wee auru?

Kui udu kõrgemale tõuseb, mis ta siis on?

Kui udu paks on ja maha langeb, misuke ilm siis loota on?

Kui ta aga kõrgele tõuseb, mis võib siis oodata?

§ 7. Vihmast, lumest ja rahest.

Pilwed saavad tuulest laiale lautud. Ühe pilwe sees on tihti rohkem kui tuhat pärkapunda wet. Kui see nüüd ühe korraga maha sajab, siis ei purustaks ta üksi taimid ja puid katki, vaid tapaks ka elajaid ja inimesi ära. Seepärast on Jumal seadnud, et ta tiba wiisi maha langeb. Kui kül m tuul täie pilwe pääle puhub, siis hakkawad vihma pisarad maha tulema ja meie nimetame seda vihmaks. Kui tuul aga nii kül on, et vihmapiisarad jääks kül mawad, siis sajab rahet. Talwe ajal näeme meie lund sadawat, kellega Jumal maad tema pikas unes finni katab. Pehme lumewaip on kenaišt tähtedest kokku pandud.

Neil on igal ühel kuus haru, kes oma kõrmalise weiksema harukestega nii korrapärašt kokku seatud, et ime waadata. Tahat sa mitmesugu lume kujusid tähele panna, siis lase neid kange külma ajal oma käikse ehk mütsi pääle sadada.

K ü s i m u s e d: Kes lautab pilwed laiali?

Kui palju on tihti ühe pilwe sees wet?

Mikall hakkawad wihamapisarad pilwest maha tulema?

Mis siis näeme pilwest maha sadawad, kui wihamapisarad jääks külmetawad?

Mis katab talwe ajal maapinda?

§ 8. Rastest ja härmatusest.

Kes weel ei usu, et meie ümber ühtepuhku wee aur on, mida meie ei wõi näha, see toogu külma asja tupp, kas rauatüki wõi pudeli wõi kruusi, mis külma käes oliwad. Mis saab tema nägema? Need asjad lähewad kohe niiskeks. Kust see wesi on siis tulnud; ommeti mitte raua wõi kruusi seest, waid üksnes selle läbi, et toas palju nägemata wee auru oli, ja nii pea kui tema külma asja ligi tuleb, muudab ta ennast weepisaraks. Sellepärast on ka meie afnad niisked, kui õues külma ja toas soe on. Wee aur toas tuleb külma afna külge ja meie näeme weepisaraid siginema. Müüd wõime ka selle küsimise pääle wastutada, mikspärast meie külma käes oma hinge auru näeme, aga mitte soojas toas? Mida soem toas ehk õues on, seda rohkem weeauru tõuseb nägemata ülesse ja kui meie weeauru juba nägema hakkame, siis on see koht nägemata weeauruga küllalt täidetud, et enam wasta ei wõi wõtta, waid weeaurust sginewad weiked wee pullid, mis meie uduks nimetame. Kui meie külma asja pääle õhkame, kas kirjutamise tahwli wõi külma afnaruuu pääle, siis sginewad kohe wälja õhkatud weeaurust weepisarad. Mõtelge nüüd ise järele, mis meie külma käes hinge auru näeme? — Pidage aga selle juures meeles: 1. Mida soem, seda rohkem wee auru, mis filmaga ei näe, on meie ümber; 2. kui üks koht nägemata weeauruga küllalt täidetud on, et enam wasta ei wõi wõtta, siis näeme udu; 3. kui külma asja pääle õhkame, siis saawad nemad niiskeks.

Kui päike looja läheb, siis on warsti kaste maas. Kust ta on tulnud? Lehed ja rohi lähewad külmaks, nii pea kui päike enam ei paista. Nägemata weeauru on aga igal pool ja kui ta külma lehtede ja rohtude ligi tuleb, näeme meie weetilku. On aga maa nõnda külm, et weepisarad jääks külmaxad, nõnda kui mõnel kewade ja sügise hommikul, siis on hale, härm ehk härmatus maas. Ka talwe ajal näeme puud härmatusst täis, liiate siis, kui pärast kanget külma soemad ilmad tulewad; sest puud on weel külmad ja soem weeaur on nende ümber. Ka ööldakse, et külm wälja lööb, kui kivihoonede seinad pärast külmi päiwi jula ajal härmatusst täis on. Kust see tuleb?

Küsimused: Mikspärast on meie afnad niisked, kui õues külm ja toas soe on?

Mikspärast näeme külma käes oma hinge auru?

Kuda wiist sigineb kaste?

Millal on puud härmatusst täis?

Kust see tuleb, et habe ja juuksed mõni kord talwe ajal ka härmatusst täis on?

§ 9. Jäätisest.

Kui wesi külmetab, siis saame meie imelikul wiisil kümnest toobist weest üksteistkümme toopi jäätist. Sellepärast kui ankru 10 toopi mahub, ja meie selle täis täidame, prundi wõi punni päale paneme ja siis külmaxa laseme, siis läheb ankur lõhki, sest jäätist on nüüd rohkem kui enne wet sees oli ja kus ta wõib jääda, ta ajab ankru lõhki. Ja kui õlut pudelis külmax, siis läheb ka pudel katki, sest õllejätis tarwitab rohkem ruumi, kui õlut. Kui tüdruk wõi perenaene wet paja sisse unustab ja wesi sääl jääks külmax, siis wõib pada warsti lõhki minna. Kui kivi sisse auf raiutakse ja ka kange külma ajal wet sisse walatakse, siis ajab jätis kivi lõhki. Niisamuti wõid sa suure

tükki lõhki ajada, kui wesi ta sees jääks külmas. Talwe ajal külmas wesi ja niiskus palkide ja laudade sees jääks ja ajab lauad ja palgid lõhki. Sellepärast tuleme meie kange külma ajal walju plaksufi. Kes wõib nüüd öelda, mikspärast puud, liati õunapuud kange külma ajal lõhki lähewad?

Sellepärast pannakse kange külma ajal õlgi puude ümber, et külm mahla nende sees ei jääks külmaks ja seda wiisi puud lõhki ei ajaks.

Jäätis on ka kergem kui wesi ja sellepärast ujub ta wee pääl.

Küsimused: Mitu toopi jäätist saame kümnest toobist weest.

Mikspärast lähwad pudelik, katlad, ankrut lõhki, kui wesi nende sees jääks külmas?

Mikspärast on kange külma ajal palkide ja laudade plaksumine kuulda?

Mikspärast ajab kange külm õuna- ja muud puud lõhki?

Mikspärast ujub jäätis wee pääl?

§ 10. Hallikatest.

Kuda meie juba nägime, sajab pilwedest wihma, rahet ja lund. Rahe ja lumi sulawad ära ja üleliig wesi tungib maa sisse, jookseb läbi mulla wõi kruusi ja woolab pärast toises kohas jälle maa seest wälja kus teda hallikaks nimetatakse. Kuskil maa sees ei leita loodud weefoni ehk hallikate wet, waid kõik hallika wesi on wihma- wõi lumewesi, mis maa sisse tunginud ja jäält jälle wälja immitseb ehk jookseb. Meie ütleme ka: hallikas keeb wälja ja nõndasugused keewad kohad ei ole muud kui hallika keedukohad, nõugudes ja orgudes, kust wihma- ja lumewesi wälja woolab. Nüüd on wihma- ja lumewesi üksnes puhas, aga hallikawee sees on mõnda wõerast asja leida, mis wesi maa seest kaasa on wõtnud.

Mõni lord on soola, mõni lord lupja, wääwlit, rauda ja mõnda muud hallikawee sees leida. Kui ennast mitu hallikat ühendanud, siis saamad neist ojad, ja ojadest ühendamise läbi jõed. Jõed jooksewad pärast jälle järwe mõi merde. Kus aga wet on, tõuseb üks osa pilwesse ja langeb säält jälle maa pääle tagasi; nõnda et mitte üks ainus tilk kautusse ei lähe.

Küsimused: Kuhu tungib üleliig wihma- ja lumewesi?

Kust ta siis jälle pärast wälja woolab?

Kust see tuleb, et hallikawee sees mõnda wõõrast asja leida on?

Kuhu jookseb pärast kõik wesi kokku mis hallikate, ojade, jõgede ja järwede sees on?

§ 11. Ühe weetilga eluläik.

1. Suure mere rüpes tantssiwad päikese paistel kui röömsad lapsed tuhanded weiksed weetilgad ja lastsiwad ennast tuulest kiigutada. Üks neist oli iseäranis üleantetu ja püüdis ikka kõige kõrgemale karata. Kui ta üles waatis taewa poole, kes kui teine meri ülewal kõrgel seisis ja kelle küljes päikene käis, sääl tuli tal kange igatsimine, ka üles tõusta, et ta sääl ümber mõiks rändada ja ülevalt maa pääle maha waadata. Wiimaks palus ta päikest, et ta teda üles tõmbaks. Päike saatis ka koha omad kiired alla, ja et weetilgal seltsimehi pika tee pääl mitte puuduks, wõtsiwad need ka weel suure hulga tõisi tilkasi kaasa.

2. Nägemata weeauruks ümbermuudetud, tõusiwad weetilgad ütlemata kõrgele ja sõitsiwad sääl ülewal meres ümber, lahkest tuule hoogust jahutud. Nende film nägi ülevalt ütlemata uusi asju. Wilja põllud, metsad, külad ja linnad, need kõik oliwad neil enne tundmata olnud. Siin nägimad nad talupoja, kes oma põldu kündis, sääl ratsamehe, kes tulise ho-

buse seljas ümber kihutas; siin hoidis karjane oma prisket karja, sääl lendaſiwad ja laulſiwad linnud roheliſte puude pääl. Omas juures rõõmus ei pannud nad ſugugi tähele, et päike ikka rohkem ja rohkem oli madalamale läinud. Oh! läks jahedaks ja meie weetilk ei teadnud nüüd kuhu öökorteri heita. Sääl mõttis ta nõuiks maa pääle minna, laſi ennast alla ja üks lahke roosilill tegi talle oma ukſe lahti.

3. Hommiſu koidupunast üles äratud, istus weetilk roosi lehe ſerwa pääl ja palus üles tõuswat päikeſt: „Wõta mind jälle oma juure ülesse ja laſe mind kaugele üle maa reisiſida!“ — See ſündis ka, kui aga päew pärast liig palawaks läks, sääl lõppes weetilga jõud ära ja ta ſoowis jälle oma ema, ſee on suure mere rüpes olla. Ja waata, kange tuul tõuſis, kes kõik weetilgad kofku ajas, et neist paks pilw ſai; nad iſegi ei teadnud, kuidas ſee ſündis, aga pea oliwad nad suured nähtawad weetilgad ja jookſiwad üks-tõise järele maa poole maha. Kül ſee kohiſes ja kahiſes. Snimeſed aga ütleiſiwad: mihma ſadab! Meie weetilk ſadas ühe mäe otſa, tuhatnelja hüppas ta ſäält alla tõiſed taga jarel. Pea oli neid nii palju kooſ, et neist weike wahutam jõgi ſai. Tükk aega oliwad nad nõnda üheſkooſ jookſnud, sääl kuulſiwad nad suurt kohinat ja nägiwad ühe maja, kelle ees walge tolmune mees ſeiſis ja jahukottiiſid wankri pääle ladus. Maja kõrmal jookſis suur ratas ümberringi, kelleſt jõgi üle woolas. Ka meie weetilk pidi ſäält üle kargama ja arwas juba, et ta sääl wiſt oma elu ſaaks kautama, aga ſiiski läks kõik hästi mööda. Nüüd jookſis ta jälle edasi ja jõudis wiimati ühte tiiki; ſäält tõstis üks ilus neitsi kopaga wälja ja kallas ta ſiis oma walge pleekiwa kanga pääle. Suba oli tema jõud nõrkemas, sääl anti talle päikeſeſt uueſti tiimad, et ta edasi wõis reisiſida.

4. See kord wiis teda tuuleõht põhja poole. Kui ta sääl oma seltsimeestega külma üle kaebas, sai ta korraga ilusa kasuka selga; tema sai weikeseks walgeks täheks ümbermuudetud, kes pitkamisi maa pääle maha langes; rahwas aga ütles: lund sajab! — Kui kaitsem tek katsiwad nüüd jäatanud weetilgad pool aastad maa pinda, kuni neid kewadine päite unest äratas ja nemad oma ilusa walge kasuka seljast maha wiskasiwad. Mõõda põllu peenart edasi rändasiwad nemad siis jõkke, kus neil see suur õnn oli, aurulaemu kanda ja neid suure mereni saata. Siin sai meie weetik jälle oma wendade ja õdedega kokku ja rääkis neile, mis ta kõik oma pika reisi pääl näinud ja kuulnud.

Kui sa aga kord mere kaldale juhtud ja sääl ilusa suwe õhtul kõnnid, siis kuuled sääl tasast sois- tamist ja sala kohinat. Waata, need ei ole muud kui weetilgad, kes tõine tõisele imeasju räägimad, mis nad oma pika reisi pääl näinud. Siis mõtle ka selle pääle, et sinu Isa taewas, kes kõik tilgad on lugenud ja neid kaitseb ka sind juhatab läbi maailma mitmesuguste teeradade pääl igawese elu merde!

§ 12. Jõe kaewandusest, juust ja kallastest.

Merel, järwel ja jõel otsewad kõige madalamad kohad maapinna pääl ülesse. Kui tahad oma ligidal kõige madalamat kohta teada, siis pane tähele, kus poole wesi woolab, sest et jõe emakoht ehk jõe kaewandus igal pool kõige madalama kohta üles otsib. See maa jagu, kelle läbi jõgi kõige oma kõrwaliste wjade ja hallikatega jookseb, nimetatakse jõekonnaks. Seda kohta, kus jõgi tõisega kokku juhtub, järwe wõi mere sisse woolab, nimetatakse jõesuuks. Teed hallikast kunni jõesuuni nimetatakse

jõe jooksuks. Mida kõrgemal jõe kallikatel seisavad, seda kiiremasti woolab tema wesi. Ühe jõe jooksi ei käi millasgi otsekõhe, waid loogeldi edasi, sest et iga kõige madalamaid ja tünamaid kohtasi üles otsib. Kui ei ole mõnda kaljulist kohta jõudnud läbi uhta, siis langeb ta nõndasuguses kohas äkitselt maha. Meie näeme sääli weesadama ehk weewoolase, seda ta tõtkeks, joaks ehk kosjeks hüütakse.

Kui meie jõe pinnal künas wõi paadis oleme ja silmad jõesuu poole kääname, siis on paremal käel — parem kallas ja pahemal käel — pahem kallas.

Küsimused: Misjulgused kohad otsiwad mered, järwed ja jõed maapinna pääl ülesse?

Kuda nimetame seda maa jagu, kelle läbi jõgi kõige oma kõrwaliste ojade ja kallikatega jookseb?

Mis nimetame jõesuuks?

Mitspärast on jõekallikas iga kõrgemal kui jõesuu?

Mikall woolab wesi kiiremine jõe sees?

Kuda nimetame seda kohta, kus wesi jões äkitselt maha jookseb?

Kuda wiisi wõime kergeste jellest aru saada, misjulte pahem misjulte parem jõekallas on?

§ 13. Wälgu löömisest.

Pääle selle, et Looja pilwedest wilja, rohu ja puude kaswamise tarwis wihma ja talwe ajal maa kattaks ja külma wastupanijaks lund meile annab, näeme enamiste sui ajal pilwedest wälku lööwat ja kuuleme müristamist. Wana rahwas ütles müristamisel ise Jumalat olewat ja nimetas seda Jumalat Wikeseks, Kõueks ja Pikeseks ehk Wanaisaks ja Wana-taadiks. Sellepärast üteldakse weel praegu: „Wana-isa on kuri,“ „Wana-taat tõreleb,“ ehk „Wana-isa hüüab, Wana-taat müristab.“

Piksel arwati ammu olewat, kellega ta nooli maha saatis, ja weel nüüd usub rahwas, et mõni

inimene nõndasugust nooli leiab. Need arvatud pifsenoolid või kuulid ehk kõuekiivid on muiste põlme rahwa kiivist nikerdatud sõa- ja ammetiriistade tüübid, kus weel rauda ega wäste ei tuntud.

Walguga ja müristamisega on hoopis tõine lugu. Meie oleme juba tundma õppinud, et pilwed midagi muud ei ole kui kõrgel seisaw udu. Nii pea, kui weeaur ülesse tõuseb, kerfib temaga ramm või wägi ülesse keda meie walgulöömise juures näeme. Seda wäge leitakse igal pool. Kui meie kassi selga pimedas siltame; siis näeme sedasama sugu tuld, mis pilwedest maha tuleb. Ka hobuse selga pimedas juledes, ehk mõne inimese juuksed kammides wõime wälgu tuld näha. Aga meie wõime ka kunstlikult seda tuld mitme asja seest wälja meelitada. Kui pigi või klaasi karmalise nahaga õerutakse, siis tuleb walgutuli ka nähtawale. Niisammuti mitme muu asja seest võib teda leida, aga ilmaski ei ole wõimalik kuskil niipalju seda tuld saada, kui walgulöömise juures nähtawale tuleb. Kui nüüd wälk pilwest maha tuleb, siis tõuseb sellepärast kange mürin, et wälk wäga kiirest õhust läbi läheb. Lüüakse piitsaga kiirest õhku, siis kuulukse mõni kord õige walju plaksu.

Mõni inimene kardab wäga müristamist, aga wälgu löömist võib ka kartuseteta waadata. Müristamine ei või meile ei iial kahju ega wiga teha, waid wälk üksnes võib inimesi ja loomi tappa, kiwi ja puid lõhkuda ja hooni põlema panna.

Küsimused: Mis näeme meie pääle rahet ja wihma kui ajal weel pilwedest maha tulewat?

Mis on pifsenoolid ehk kõuekiivid?

Ruda wiisi wõime õige kergeste walgutuld maa pääl siigitada?

Mitsepärast on kange mürin kuuldam, kui wälk pilwest maha tuleb?

§ 14. Müristamisest ja taewa wehklemisest.

Wälgu löömise ajal ei tohi inimene mitte kõrge puude alla minna warju otsima. Sääal tema wõib hõlpsalt surma leida, sest kõrge asjade sisse lööb piksetuleke kõige ennemine, nõnda kui raud ja ka tõised asjad teda oma külge tõmmawad; sellepärast pannakse kõrge majade harju pääle ja tornide otsa üks raud latt püsti, kelle ots kullatud on, sest muidu roostetab raud ja kautab sellega wäe, pikse tuld enese külge tõmmata. See raudora jookseb maja wõi torni mööda maa sisse, ja kui pikse pilwed maja ligidale tulewad, siis jookseb wälgutuli mööda raudora maa sisse, ja ei tee kellegile kahju.

Aruforral wõiwad ebausutembud ka tulu tuua. Nõnda wisatakse mõnes paigas kõuemüristamise ajal wikatid küünidest wälja, et piksest maha pillutatud kurdad waimud nende külles oma jalgu haawaksiwad, mis küll ei sünni, aga piksetuld enese külge kiskuw raud saab selleläbi inimestest kaugemale ja hoiab neid kahju eest.

Miks pärast aga läheb wälgu löömise ja müristamise wahel mõni kord nii pitka aega?

Kui küt püsti lasseb ja meie tema kõrwas seisame, siis kuuleme pauku ja näeme tuld ühel filmapilgul. Seisame meie kütist kaugel, liialte pimedal õhtul, siis näeme waremine tuld ja kuuleme hiljemine pauku, sest et tuld meie film penikoorma kauguselt filmapilgul näeb, aga kõrwal wõimalik ei ole nii ruttu pauku kuulda, sest õhu laene ei jõua mitte nii ruttu meie kõrwa, kui walguse kiired meie filmi. Wida kaugemal sellepärast küt meist on, seda hiljemine kuuleme pauku. Nõnda on ka wälgu ja müristamisega lugu. Wida kaugemal wälgu löömine, seda hiljemine kuuleme meie müristamist.

Sumel näikse sagedaste, iseäranis õhtu ja öö ajal, walgulöömist, ilma et müristamist kuulda oleks. Rahwas ütleb siis, taewas külwab seni ehk ilm jahutab ennast ära. See ei ole aga muud kui kauge piksewätk ehk ka weel kaugema wälgu kuma, kelle müristamist meie kuulda ei wõi, sest et ta liig kaugel on. Hoo-
pis tõine lugu on aga selle kumaga, mis talwel öö ajal nähakse. Seda nimetakse taewa wehklemiseks ja on walgus, keda Jumal Põhja rahwale annud, kus öö sel ajal mitu kuud pikk on.

R ü s i m u s e d: Mikspärast ei tohi inimene wälgu löömise ajal mitte kõrge puude alla minna?

Mikspärast läheb wälgu löömise ja müristamise wahel mõni kord nii pikka aega?

Kui kauge pikse walgulöömine liig kaugel on, mida meie siis sugugi ei kuule?

Kuda wiisi nimetab rahwas seda kuma, mis talwel öö ajal nähakse?

§ 15. Wikerkaarest.

Kui wihma sajab ja päike wihma-pisarate ehk tilkade pääle paistab, siis näeme meie tihti w i k e r k a a r t, a m m u k a a r t ehk w i k a t k a a r t, seda ilusat seitsme-wärmilist poolrõngast ja rahwas ütleb, et ta merest, järwest, jõest wõi muust weefogust wet peab jooma. Saare maal räägib rahwas, et Wana-Jsa ükskord oma taewahainamaal niitnud, ja kaare mahajätanud sellepärast ta nimi ka w i k a t i k a a r. Meie teame juba et pilwed muud ühtegi ei ole kui udu, ja weeõhk nähtawal wõi nägemata kombel ühte puhku taewa poole tõuseb, aga ei mitte wikerkaare läbi. Mis siis wikerkaar on?

Päikese kiired, terad ehk jooned on seitsmesugusest isewärmilistest triipudest kokkuseatud, nõnda ei igas joones ehk teras üks punane, üks kullawärwine,

üks kollane, üks roheline, üks helle sinine, üks mustsinine ja üks punakas sinine triip on. Wihmatibades näeme meie need triibud, kui päike sadupilwe pääle paistab ja meie nõnda seisame, et päike meie selja taga ja wihmapilw meie ees seisab.

Rüsimused: Mis näeme meie tihti, kui päike wihmatilwade pääle paistab?

Mis ta peab rahwa armamise järele tegema?

Mitmeft isewärmilistest triipudest on wikerkaar kokku seatud?

Tähenndus: Kui meie kolmekandilise klaasi läbi päikese jooned laseme walge seina pääle laskuda, siis näeme meie ilusa seitsmewärmilise triibu seina pääl, sest wõime siis ära tunda, et päikese walgus wärmilistest joontest kokku seatud on.

§ 16. Päikese teeringist.

Iga 24 tundi tõuseb päikene üks kord üles ja läheb üks kord looja, mõni kord warem, mõni kord hiljem. Talwe ajal tõuseb päikene hommiku ja lõuna wahel üles ja läheb lõuna ja õhtu wahel looja. Ta seisab kell 12 lõuna ajal keskpaigas wastu lõunat, aga palju maadalam kui suwel. Tema teering taewa all on seepärast ka palju weiksem, ja sest tuleb, et siis ka päewad lühemad on kui ööd.

Päike tõuseb aga aega mööda ikka kõrgemale ja tema teering läheb suuremaks; ta tõuseb ikka rohkem wasta hommikut üles ja läheb ikka rohkem wasta õhtut looja. Sedasama wõrra lähewad ka pääwad pikemaks ja ööd lühemaks. Wiimaks tõuseb ta just kesk hommiku pool üles ja läheb kesk õhtu pool looja. Siis on päew ja öö ühe pikused.

Päike tõuseb nüüd iga päew rohkem ja rohkem hommiku poolt eemale põhja pool üles, ja läheb õhtu poolt eemale põhja pool alla. Tema päewane teering asub ikka kõrgemale. Päewad lähewad nüüd pikemaks,

ööd lühemaks. Viimaks on päew peaaegu 18 tundi, öö natuke rohkem kui 6 tundi pikk. Kui päikene nõnda lõuna ajal kõige kõrgemal seisab, siis näeme puude ja mõne muu kõrge asja warju õige lühikese olewat, nõnda et meie päikese kõrguse warjust ära tunda võime. Nõnda teama ka, et siis kui päike kõrges taewa lautuses seisab, tema kiired ehk terad maad ka rohkem soendawad. Ilmad lähewad nüüd küll weel mõni aeg edasi palawamaks, aga päewad hakkawad nüüd jo lühemaks ja ööd pikemaks minema; sest sume pööripäew (9. Juuni) on mööda ja päike pöörab jälle lõuna poole tagasi. Nüüd tõuseb ta jälle ikka rohkem lõuna pool üles, ning iga lõuna ajal kell 12 seisab ta madalamal taewa küljes, kui mööda läinud päewal. See läheb nõnda edasi, kuni päew ja öö 9. Septembril jälle kord ühe pikused on. Kui viimaks kõige lühem päew kätte jõudnud, siis on 9. Detsembril talwine pööripäew ja päikese ringi jooks hakkab nüüd jälle uuesti pääle. Juuni kuust kuni Detsembri kuuni lähwad pääwad lühemaks, ehk kui wana sõna ütleb: päewad käiwad orja poole. Detsembri kuni Juuni kuuni lähwad jälle päewad pikemaks, ehk wana sõna järele: käiwad pääwad peremehe poole.

Iga päew paistab päike enne lõunat niisama palju tundi kui pärast lõunat: nõnda et kui meie päikese tõusu aega tunneme sest koha ette öölda võime, millal ta looja läheb. Tõuseb näituseks päike kella 7. hommikul, siis paistab ta enne lõunat, see on kello 12-neni, 5 tundi, ja pärast lõunat 5 tundi paistma, see on kello 5 pärast lõunat looja minema. Nii sugune päew on siis 10 tundi pikk ja öö 14 tundi. Millal läheb päike looja, kui ta kello 8 tõuseb? — Kello 4. Mis kella ajal tõuseb päike, kui ta kello 7. looja läheb? (Nii sugusi küsimusi võib õige palju lastele ette panna.)

K ü s i m u s e d : Kus tõuseb päike talwe ajal üles ja kus läheb ta looja?

Millal on päewad lühemad kui ööd?

Millal on päew peaaegu 18 tundi pikk? Kuda nime-tame seda päewa?

Mis wõime ka warjust ära tunda?

Millal on talwine pööripäew?

Millal käiwad päewad orja poole; millal peremehe poole?

§ 17. Päikesest.

Päike annab meile sooja ja walgust; nõnda et külm meid wõtaks ja igawene öö meid kataks, kui Jumal päikest ei oleks loonud. Päike on meilt väga kaugel. Wälk lendab küll kärmeste, aga siiski ei wõiks ta kärmem kui 8 minutis päikesest kunni meie maani jooksta. Kui meie aga ütlesime, et päike üles ja alla käib, siis on seega üksi filma nähtaw päikese käik mõista. Meie filma paistab, kui käiks päike iga päew hommi-kust õhtu poole mööda taewast oma seatud teekonda, aga see on wale näitus; asi sünnib tõist wiisi. Päike ei liigu meie pärast paigastki; tema istub kui kuninga-isk oma auujärje pääl; see on: ta seisab ühe ja sellesama koha pääl kui üks ilmatu suur kera; sest kes wõib ta suurst oma mõttetega ära mõista. Kaks-kümmend miljoni penikoormat meist ära on tal ommeti nii suur jõud, et ta meie maale walgust ja sooja annab ning igale poole sigidust toob, kuhu ta pääle paistab.

Kas see aga wõib tõsi olla, ütleb mõni, et päike mitte meie ümber ei käi? Meie näeme seda ommeti iga päew, et ta tõuseb ja looja läheb. — Wastame selle pääle: Kui sa wenes, paadis wõi künas mööda jõge sõuad, siis näitab sulle, kui jookseks kallas sinust mööda ja sa armad oma künaga paigal seisma. Aga mõistus ütleb sulle: „Silm petab sind; kallas seisab

ja sinu küna läheb edasi." Niisamuti on lugu, kui k rmeeste m dda metsa f idab; puud tantfivad sinu filmade eest m dda ja so wanter wõi regi näitab seiswat. Silm aga petab. Nõnda näitab fiis ka p em meie ümber weeremat, aga ta seisab paigal ja meie maakera on see jookfsja.

R   s i m u s e d : Kui kaugel on päike meilt?

Et kül ta meist nii kaugel on, mikspärast wõib ta omjmeti meile walgust ja sooja anda?

Mitmes minutis wõiks wälk p ikeseft maani jooksta?

Kust see tuleb, et päike näitab meie maakera ümber oofswat?

Kui täna oled päikene,
Kui tõuseb mereft ülesse!
Kui woodist tuleb wälja ja
S al kuningliku iluga?

Sa  ratad mind lapsuseft,
Et tõstan oma h alekeft,

Ja tänan Loojat r dmuga,
Kes  ffel hoidis armuga.

Oh päike oma iluga,
Mis oleks ilm kül finuta
 ks kole koht ja pime ka,
Ei see p  l' tahaks mõtelda.

  18. Maakeraft.

Maa, kelle p  l rohud, lilled ja puud kaswawad, kelle p  l k iksugusid elajaid figineb, kelle pääle Jumal ka meid inimeisi on elama pannud, on üks ilmatu suur kera, aga päikese kõrwas leiame teda wäga weikse olewat. Kiriku torni otsas näeme risti ehk kuke all üht kera, mis kuigi suur ei näita, ja kui seda maha wõetakse, fiis on ta wafika kõrgune. Kui meie omas mõttes päikese laseme wafika kõrguse kera sarnatse olla, fiis on tema kõrwas meie maakera nii suur kui herneima. Pistame n iid omas mõttes maakera läbi  hetelje, nii kui niidi kera läbi warda, ja laseme kera w rtna wiisil kedrawarda ümber ennast keeritada, fiis sest saame natuke aru, kui  oldakse: „Maa keerutab ehk ajab ennast iseenesse ümber.“ Selleks tarwitab ta 24 tundi.  ks jagu ehk üks pool maakera on fiis p emawalguses: sest päike wõib oma kiired ehk te-

rad tema pääle saata ja seeläbi walgustada. Tõine pool on aga pimeduses, sest päike ei wõi tema pääle paista: ta on warjus. Kui sa pimedas toas küünla-walgusel lõngakera warda otsas wärna wiisi ümber-ajad, siis näed ka, et üks pool kera itka walguses ja tõine pool warjus on. Neil inimestel, kes walguses on, on päew; neil, kes warjus on, on öö.*)

Pääle seda jookseb maakera, iseeneise ümber ajades, weel iga aasta üksford päikese ümber, nõnda et ta taewa lautuses mitte ühte paika seisma ei jää, waid 365 ja ühe weerandi päewa pärast oma suurt teerongu päewa ümber on ära käinud ja jälle wana kohta tagasi tulnud. Müüd arwatakse 365 päewa üheks aastaks ja pannakse need järel jäänud 6 tundi nelja aasta pärast kokku, kus neist üks terme päew saab. Nõnda on siis iga neljandama aastal 366 päewa ja Weebruari kuul sel liiapäewa aastal 29 päewa.

Sel wiisil jookseb siis meie maakera aastas $365\frac{1}{4}$ ford iseeneise ja üks ford päikese ümber.

K ü s i m u s e d : Kui suur on meie maakera päikese wastu, kui meie omas mõttes päikese laseme wafika kõrguse kera jarnase olla?

Mitmes tunnis ajab maakera ennast iseeneise ümber?

Kelle ümber jookseb pääle selle weel maakera?

Mitu päewa tarwitab ta selleks?

Mikspärast on iga neljandamal aastal 366 päewa?

§ 19. Kuust ja kuu loomisest.

Päikese kõrmas näeme meie mõni ford ka päewa ajal kuu oma kahwatanud näuga paistwat. Dõ ajal

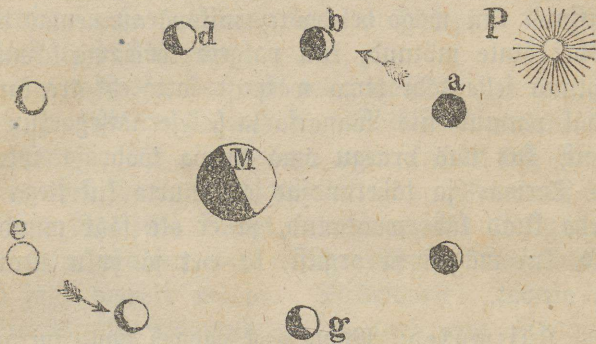
*) T ä h e n d u s : Kes lapse waimu tõeste udu pilwest tahab lahti peasta ja tõeste kosutada, see peab näitlikult õpetama, sest seda aga tõeste tean ja sest aru saan, mis ma oma waimu filmaga näen. Sellepärast on iga õpetuse juures näitmine esimine asi. Igal toolil peaks õiguse pärast üks weike „planetarium“ olema, mis paari rubla eest ramatute poobides osta saab, et wõiks seda tõeste ära näidata, sellest siin on kõnelbud, sest muidu pole mõistmisest juttugi.

on tema walgus aeg ajalt õige suur, aga ta nägu kaswab ja kahaneb. Kord näitab ta kui sirp ja tõine kord jälle kui ämbre põhja poolik ja suuremgi. On tema kaswamas, siis puudub temal pahem pool, kui kahanemas siis puudub temal parem pool. Paistab ta oma täie ümarguse walgusega, siis nimetame teda wanaks ehk täieks kuuls. Sakkab ta pärast kahanemist jälle uuesti paistma, siis ütleme: „kuu luakse.“

Kuu on üks meie maakera sarnone ümmargune taewa täht; aga ta on 50 kord weiksem kui meie maakera ja 400 korda meile ligem kui päike. Arwame meie mõttes päikese kiriku torni otsas kera suuruseks, siis näitab tema kõrwas meie maakera herne-
iwa ja kuu jälle kapsa seemneiwakese suurune. Tema näitab niisama kui päikene 24 tunni sees meie ümber jookswat; aga see on wale näitus. Tema tõusmine ja allaminemine sünnib ka seeläbi, et meie maakera ennast iseene ümber pöörab. Kuul ei ole enese walgust, waid kõi walgust annab temale päike. Üks pool tema kerast, kes wasta päikest seisab, on walgustatud, tõine pime. Et aga mitte ühtepuhku seesama pool walgustatud ei jääks, seepärast keerab ka kuu iseene ümber ja ta tarwitab selleks 29 ja üks pool meie päewa. Üks päew on seepärast kuu pääl nii pikk kui kaks meie arulist nädalat; niisama pikk on ka öö. Aga selle aja sees käib ta ka üks kord ümber meie maakera. Seda wõime tähtedest, kellest ta mööda läheb, ära tunda.

Kui meie üht tasailukese sõitwad wanfrit maantee pääl kaugelt näeme, siis näitab ta, kui seisaks ta paigal. Kui meie aga tähele paneme, et ta mitte ühtepuhku seesama maandiäärse puu juures ei seisa, waid warsti jo tõise kõrwas, siis tunneme ära, et wanger edasi läheb. Sõidakas ta aga ringis meie ümber, siis saaks ta pärast jälle sinna kohta tagasi

jõudma, kus ta esiotsja pääle hakkas. Just nõnda on ka kuuga lugu. Ta ei seisa mitte iga yöse sellesama tähe juures, vaid läheb edasi. Teisel öhtul on ta seltsamal tunni ajal juba tükk maad eilsest tähest eemale jõudnud; aga umbes nelja nädala pärast jõuab ta esimese tähe juure tagasi, kust meie võime ära tunda, et ta üks kord meie maa ümber on käinud.

Kust see siis tuleb, et kuu kasvab ja kahaneb?— Nüüd jookseb maakera päikese ümber ja kuu maakera ümber. Selle juures juhtub nüüd 13 korda aastas, et kuu päikese ja maa wahale seisma tuleb, siis ei näe meie temast ühtigi, sest et kuul iseenele walgust ei ole ja see pool, keda päikene walgustab, on meil nägemata. Siis on noor kuu (waata a). Kui nüüd kuu oma teed käies päikese ja maakera wahale wälja astub, hakkab üks kitsas serw walgustatud kuu poolest wälja paistma (b), kes ifka laiemaks läheb, mida kaugeemale ta jookseb, kuni esimese weerandini. Esimene weerand on, kui walgustatud kuust pool nähtaw on (waata d). Täis kuu on, kui kuu oma tee pääl teisel pool maa seisab, nõnda et maakera kuu ja päikese wahel on. Siis võime meie maa päält täit päikesest walgustatud kuupoolikut näha (waata e). Mõned

Kohad näitavad heledamad, tõiſed tumedamad olewat. See tuleb ſeft, et kuu pääl ſuured mäed ja orud on. Tema kõrgemad kohad paistawad heledama walguſega ja madalamad näitawad tumedamad olewat. Wiimane weerand on, kui walguſtatud kuupoolikult jälle rohkem näha ei ole, kui üks jägu (waata g).

Wana rahwas räägib muiste jutus, kuida üksford naine ja mees ööſel lambaid warastama läinud. Säälpaiſtnud kuu wäga heledaste, miſpärast nemad tõrwa-toobri õlale mõtnud, kuu palgeid tõrwama läinud, ja tahtnud ſelle läbi tema walguſt katta ehk ära kautada. Säälpannud ſiis Wanaiſa meheſe naiſega kuu külge finni, kus nad praegu oma tõrwa toobriga iſtuwad. — Taewa- ja tähetundjad on ſuurte kiikritega mitu korda kuud läbi waatanud, ja ei ole ſäälmuud leidnud, kui mägeſi ja orguſi, ka wet ja õhku ei arwatal olewat.

Küſimused: Miſuke pool puudub kuul, kui ta kaſwamas on?

Millal puudub temal pahem pool?

Mitu korda on kuu weiksem kui meie maakera?

Mitu korda on ta ligemal kui päike?

Kes annab temale walguſe?

Mis aja ſees keerab ta üks ford iſeeneſe ümber?

Kelleſt wõime ſeda ära tunda, et ta ümber maakera jookſeb?

Kui kuu päikeſe ja maa wahel ſeiſab, miſpärast meie teda ſiis ei näe?

Millal wõime meie täit päikeſeſt walguſtatud kuufera-poolikut näha?

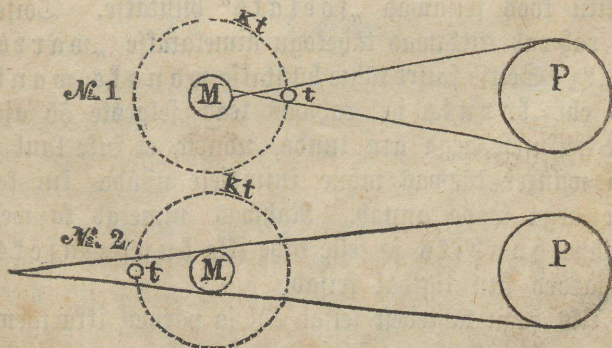
Miſpärast on mõned kohad kuu pääl heledamad, tõiſed tumetamad?

§ 20. Päikeſe- ja kuu-warjutamiſeſt.

Juhtub, et kuu, päike ja maakera otſekohe ühes joones ſeiſawad; ſiis ſünnib aſju, miſ mitte iga päew näha ei ole. Need on kuu ja päikeſe warjuta-

mised. Kui kuu oma tee pääl lord otsekohe päikese ja maakera wahale astub, et sugugi kõrgemale ega madalamale, siis teeb ta selle tembu ära, et meie päikesest näha ei wõi, sest et päikese kiired ometi kuust ei jõua läbi tungida. Seda nimetakse siis päikese warjutamiseks ja ta wõib üksi noore kuu ajal sündida. Nõndasugune warjutamine peab jälle warsti möödaminema, sest et maakera nii kui kuu ikka kaugeemale jooksewad. Mõni lord on kõik päike warjutub ja teine lord üks jagu.

Kui aga täie kuu ajal meie maakera just keskpaika päikese ja kuu wahale astub, siis ei wõi päikene kuu pääle paista, sest et maakera tema kiirde ees seisab. See on siis kuu warjutamine. Pimedus, mis meie siis kuu pääl näeme, ei ole muud ühtigi, kui meie enese maakera wari. Ka niisugune warjutamine läheb jälle warsti mööda. Miks pärast? Mõni lord on kuu täieste warjutub, mõni lord aga üks jagu. Kuumarjutamise juures, kuda meie nägime, kukub maakera wari kuu pääle. Nüüd on see wari iga lord ümmargune. Ümmargust warju wõib aga üksi kerafarnane ehk ümmargune asi anda. Säält tunneme siis ära, et meie maa kerafarnane on.

Esimene pilt: Päikese warjutamine. P = päike; M = maakera; Kt = Kuu tee; t = kuu.

Teine pilt: Kuu warjutamine. Kuu ja päikese warjutamised leiame iga aasta kalendris ülewal, sest targad tähetundjad wõiwad neid mitu aastat ette äraarwata. Ja et nad siin millasgi ei ekfi, see tunnistab, et mis nad meile õpetawad, tõsi on.

Küsimused: Kelle warjutamine wõib aga noore kuu ajal sündida?

Kuda wiisi seisawad siis päike, maa ja kuu?

Misuke warjutamine on aga täie kuu ajal nähtaw?

Kuda wiisi sünnib nõndasugune warjutamine?

Kuda wiisi wõime meie kuu warjutamist ära tunda, et ta meie maakera farnane on?

§ 21. Taewa tähtedest.

Taewa küljes färawad tähed. Nemad on meist palju kaugemal kui päike. Suurem hulk neist on suuremad kui meie päike, aga naad näitawad sellepärast nii weiksed wälja, et nemad wäga kaugel meist on. Tähed seisawad ka päiwil taewa küljes, aga meie ei wõi neid päikese walguse pärast mitte näha. Kuda nemad muiste ajal sääl oma teed rändasiwad, nõnda näeme neid ka nüüd weel. Wana rahwas teab mõnda tähtedekogu nimetada nõnda kui üht, kus mitu tähte ligistiku koos seisawad „sõelaks“ hüütakse. Teised meie rahwal tuttawad tähekogu nimetatakse „warta-deks.“ Seitse suurt tähte hüütakse wana wankriks ehk karuks ja rahwas teab selgeste öö ajal nende seisusest aega ära tunda, nõnda, et kufe laul ja wana wanker taewas mõne inimesese nõnda kui kell tunni aega teada annab. Rahwas nimetab ka weel ühe tähe hundiks ja selle tähe ikka kuusulaseks, kes igaford kuu ligidal seisab.

Üks jagu tähtedest seisab ööl ja päewal ikka taewa küljes ja käib ümber põhjanaela, kes ennast uialgi

oma paiga päält ei liiguta. Tõised tähed tõusevad ja lähewad looja, nõnda kui päike ja kuu, sest maa-tera keeritab ennast, kuda ülewal nägime, 24 tunniga ütsford iseene ümber, ja selleläbi näitab siis taewas ennast päikese, kuuga ja tähtedega meie ümber käiwat. Meie maa on see jooksi ja taewas oma tähtedega seisab paigal.

Küsimused: Mis näeme meie taewa küljes särawat?

Kui suured on nemad?

Misparast näitawad nemad nii weikesed olewat?

Misukesed tähtkogud on rahwal tuttawad?

Misukest tähte meie ilmasgi ei näe oma paiga päält liikumat?

Taewa tähed.

Rahus käiwad taewa tähed
Oma teed sääl igapäe,
Si sääl kaulda riidu, ära,
Igapäew rahu tee.

Waikselt jookseb selge hallik
Oma teed sääl edasi,
Runni jõuab mere sisse,
Singab meres wagu si.

Kuldjed tähed kõrges taewas,
Selge hallik mulla pääl

Meile hüüdwad: „Inimesed,
Käige teed kõik rahus sääl!

Käigem teed, oh wennad, öed
Igapäew siis rahus teal,
Uhe taewa isa lapsed
Oleme siin mulla pääl.

Siis meil igapäew siin elu
Jookseb nagu hallikad,
Runni saame rahu-taewa,
Kus kõik tähed hiilgawad.

§ 22. Tähtedest. (Jätt.)

Ilmotsata suur on taewa lautus. Ehk küll sääl taewa lautuses ilmaäraarmamata palju suuri ja pisu-kest tähti näha on, siiski on neil igaihel oma fõrd ja säädus, igaihel oma ase, kus ta seisab ja oma tee, kellest ta kõrwale ei tohi minna. Üks osa neist on päikese sarnatsed tähed, niisamasugused ilmatu suured kerad kui päike, kellel igaihel enese oma walgus on. Nemad näitawad aga selleparast nõnda weikesed olewat, et nemad wäga kaugel meist on. Nende arm on

juba palja filmale ütle mata suur; kiikri abiga näitse aga, et ka terve linnutee ehk linnurada, muud ei ole, kui armamata hulk seesugusi tähtesi. Nende ümber jooksewad jälle tõistsugu tähed, kellel walgust ei ole, nõnda kui meie maakeral. Need on rändajad tähed. Nemad saawad oma walgust päikesest ja käiwad pikema ehk lühema aja sees tema ümber. Meie päikese ümber jooksewad pääle maakera üle kahe saja nõndasugust rändajat tähte. Tuttaw eha=ehk kõi du täht on nõndasugune rändaja täht. Tema on peaaegu niisama suur kui meie maakera on, aga 5 miljonit penikoormat päikese ligemal ja jookseb 224 päewa sees üksford ümber päikese. Kui meid kesti eatähe pääle wiiks, siis näaksime meie sääl oma maakera otse kui eatähte hiilgawat.

Rändajate tähtede ümber jooksewad jälle kuud, nõnda kui meie maakera ümber üks kuu jookseb Ühel rändajal tähel on 8 kuud, ühel, nimelt Jupiteril 4 kuud. Seesama täht hilgab kui ehatäht ja on wiis forda kaugemal päikesest kui meie maakera.

Need tähed, mis mõni ford öö ajal maha näeme jookswat on wistist ka rändajate tähtede sarnatsed, kelle jooksu meie sellepärast näha wõime, et naad meie maakera ligidale jõudsiwad. Mõni ford kukkumad kiwid taewast suure mürinaga maha. Nemad on halli wõi musta raua karmalised ja lähewad suure kiiruga maapinna sisse. Rahwas hüüab neid ka noolikiwiks. Neid ei ole muud kui puruks läinud tähe tükid, mis meie maa oma külge tõmmab.

Smelikud tähed on weel sabaga tähed. Neil on suur saba, mis udusarnane on ja päikese poolt ära on pöördud. Neid ei ole mitte tihti näha ja see on ebausik, kni rahwas mõtleb, et nemad aga sõa ja waenu ajal maa pääl näha on.

Küsimused: Misufestel tähtedel on iseeneise valgus?
 Mis pärast näitavad nemad nii weiksed olewat, et om-
 meti nad tõe pärast meie päikesest suuremad on?

Mis on see, mis rahwas linnu-teeks wõi linnu-rajaks
 nimetab?

Kuda nimetame neid tähtesi, mis päikese jarnatse täh-
 tede ümber jooksewad?

Kelle käest saawad nemad oma valguse?

Kui palju rändajad tähti jooksewad meie päikese ümber?

Misuke rändaja täht on rahwal õige tuttam?

Kui meid keski ehatähe pääle wiiks, mis meie sääl
 nääksime?

Kelle ümber jooksewad kuud?

Misufesed tähed jooksewad mõni kord nagu maha?

Misufesed tähed on väga arwa näha?

Mil ajal arwab rahwas neid näha olewat?

Kas see on tõsi wõi wale?

II.

§ 23. Elu- ning koolimajast.

Pöörame aga oma maakera pääle tagasi ja õpime
 sääl kõigeesitaks oma elu- ning koolimaja tundma.
 Siin tuletame meele, mis juba eeskõnes ütlesime.
 Kodu- ja isamaa tundmise õpetus hakaku ikka elu-
 wõi kooli majaga pääle: Õpetaja lastu üht ja teis-
 last kesk tuba astuda ja küsigu:

Misugune sein seisab wasta hommikut?

Misugune wasta lõunet?

Misugune wasta õhtut?

Misugune wasta põhja?

Uga küsimuse pääle wastab ja näitab laps:

See sein seisab wasta hommikut:

See sein wasta lõunat! n. n. e.

Küüd teeb õpetaja kriipsud suure tahwli pääle
 ette, mis nelja toa seina tähendawad ja nõnda, et
 põhjapoolne sein ülewale ja lõunepoolne alla; õhtu-

poolne pahemat kät ja hommikupoolne paremat kät
seisma tuleb. —

Lapsed teevad need kriipsud oma tahvlite pääle
järele.

Rüsimused: Misfugune kriips tähendab hommitu-
poolist seina?

Misfugune õhtupoolist?

Misfugune lõunepoolist?

Misfugune põhjapoolist seina?

Laps näitab ja kirjutab igaford juure: põhi,
lõuna, hommiku, õhtu.

Pääle selle lasseb koolmeister — igaüks oma kooli-
wõi elumaja järel — afnad, ukseid, ahju, lauad, pin-
gid ja mis muud tähtjaid asjad toas on, üles panna.

Rüsimused: Mitu afnat on põhjapoolse seinal?

Mitu hommitupoolse seinal?

Kus seisab uks? — Kus ahj?

Kuhu poole näitawad kooli laudade otsjad?

Kui meie põhjapoolse seina pääle waatame, misfugune
sein seisab siis selja taga?

Misfugune sein on siis paremal käel, misfugune paha-
mal käel?

Mo armas isa kohakene.

Wainne kena kohakene,
Rõige kallim surmani;
Armas isa majakene
Minu meeles alati.

Minu isa majakene
Linnu pesa sarnane,
Siiski kui üks linnukene
Igatseen ta järele.

Sääl mind emailmal'toonud,
Sääl mind kandis kätte pääl,
Sääl ta mind on õpetanud,
Oh ja helde ema meel!

Selge hallikas sääl jookseb,
Säält ma lapse põlwes jöin;
Kenas koplis paju õitseb
Säält ma paju pilli töin.

Rena sirge kast sääl seisab,
Tema magust mahla sain;
Pihla puu sääl õues õitseb,
Temaast magust marja föin.

Wainne kena kohakene,
Rõige kallim surmani;
Armas isa majakene
Minu meeles alati.

§ 24. Elukohast.

Endise toaplaani külge joonetakse ka kõik tõised toad üles, nõnda et terve elu- või koolimaja plaan wälja tuleb.

Rüsimused: Kui koolimajast lõuna poole wälja astume, kuhu jõuame siis, kas õue pääle, või põllule, või aeda?

Kuhu, kui põhja — hommiku — õhtu poole wälja astume? n. n. e.

Nüüd joonetakse ka meel õu, ajad ja põllud üles, ja tähendatakse weikese ruutudega, kus lauad, ait ja saun seisawad. Nõnda läheb siis õpetus küsides ja joonetaes edasi, kuni terve elukohat tahwli pääl on.

Sääl juures wõiks siis ka kas süllapuuga ehk sammudega seina, tänawa ehk tee pikused ära moedetud ja sedamaid ka kriipsu pikkus tahwli pääle märgitud saada.

Laps õpib nüüd ümberkaudsed põllud, heina- ning karjamaad, metsat, mäed, orud, jõed ja järwed tundma. Niisama ka puud, mis sääl kasvawad, ja loomad, mis sääl elawad. Ka selle pääle saagu lapse filmad juhatatud, mis tööd inimesed tema elukohal teewad, kellest nemad ennast toidawad ja kes nende naabrid on.

Elukohast hakates õppigu siis laps tõisi külalisi mõisaid, jõgesid, oma kihelkonda ja ligemalt kaugemale minnes oma maakonda ja wiimaks oma terwed isamaad tundma.

Mõistlik õpetaja hakab sellepärast sellega pääle mis tema ligidal on.

Meie raamatukene wõtab Tallinna maaga alustada.

§ 25. Isamaast ja emakeelest.

Seda maad, kus meie sündinud ja kasvunud, nimetame meie oma isamaaks. Siin räägime meie „oma keelt“ ehk emakeelt, see on meie kohta: Eesti keelt. Meie maal elab ka mõõra keele rahwast,

aga üle 700,000 (seitšesadatuhat) inimest, kes enamiste põlbu hariwad, ja lojuksid kaswatawad, räägiwad Maakeelt ehk Gestickeelt ja neid nimetakse Maarahwaks ehk Gestlasteks. — Hommiku pool elawad Wenerahwas; õhtu pool Rootsi rahwas; põhja pool Soome rahwas ja lõune pool Läti rahwas. Nende nelja rahwa wahel on Gesti rahwas ammust ajast elanud. Seitšme sada aasta eest tuliwad esimesed Sakslased seije ja tõiwad meie maale risti usku ja Saksa keelt, keda nüüd mõni Gestlane ka on õppinud, nõnda et linnades, mõisates ja mõnes muus paigas Saksa keelt räägitakse. Soome keelt kuuleme aga Wiru rannas ja Rootsi keelt Lääne rannas. Wene keelt kuuleme juba palju rohkem kui meie esiwanemad. Gsmalt õpime siis oma Gesti maad tundma ja pääle selle ka seda suurt riiki, kelle päralt meie oleme. Glad fina kas Wiru wõi Järwa, kas Lääne wõi Harju, kas Pärnu wõi Willandi, kas Tartu wõi Wõru wõi Saare maal, ikka elad fina omal Gesti maal, kus meie esiwanemad juba mitu sada aastad elanud.

Mo isamaa on minu arm!
 Kel südant annan ma,
 Sull' laulan ma, mo ülem õn,
 Mo õitsew isamaa!
 So walu südames mul keeb,
 So õn ja rõõm mind rõõmsaks
 Mo isamaa! [teeb

Mo isamaa on minu arm!
 Ja tahan puhkada,
 So rüppe heidan unele,
 Mo püha isamaa!
 So linnud und mull' laulawad,
 Mo põrmust lilled õitsewad,
 Mo isamaa!

Rüsimused: Kuda nimetame meie seda maad, kus meie sündinud ja kaswanud?

Kui palju Gestlasi arwatakse olewat?

Misfugune rahwas elab meist hommiku pool? misfugune õhtu pool? misfugune põhja pool? misfugune lõune pool?

Mitme aasta eest tuliwad esimesed Sakslased seie?

Sind surmani kül tahan
 Ma kalliks pidada,
 Mo õitsew Gesti raba,
 Mo lehtaw kodumaa!

Mo Gesti wainud, jõed
 Ja minu emakeel,
 Leid kõrgeks kiita tahan
 Ma surma tunnil weel!

Oma keel.

Minu kallis oma keel,
 Oh, kui armas oled sa!
 Oh, kui ilus sinu hääl,
 Oh, kui kenast' kõlad sa!

Olin ära wõoral maal,
 Wõoras rahwas, wõoras wiis,
 Wõorad kombed, wõoras keel,
 Oh, mis hale mulle siis!

Waewalt rääksin rahwaga,
 Üfski mõistnud täiest' mind:
 Kuulsin nende juttu ka,
 Oma keel, ei kuulnud find!

Üfsi taewa Jaga
 Rääkisin ma oma keelt,

Tema kuulis armuga,
 Jahutas mo kurwa meeli!
 Küüd ma jälle omal maal,
 Oma rahwas, oma wiis,
 Oma kombed, oma keel,
 Küüd ma olen röömu täis.

Röömsalt räägin kõigiga,
 Kes mind kuulnud, mõistwad
 mind;

Kuulen tõiste juttu ma,
 Oma keel, siis kuulen find.

Minu kallis oma keel,
 Oh, kui armas oled sa
 Oh, kui ilus sinu hääl,
 Oh, kui kenast' kõlad sa!

§ 26. Kalewi kalmust ja Ülemiste järwest.

Wiru, Järwa, Harju ja Lääne maa on Tallinna kubermangus: ja Kuresaare, Pärnu, Willandi Tartu ja Wõru maa on Riija kubermangus. Mlustame siis Harju maaga, sest Harju maal leiame meie kõige suurema oma maa linna, see on Tallinn. Riija linn on kül temast suurem, aga seisab Läti maal. See koht, kus Tallinn praegu seisab, oli juba wanal ajal kuulus koht olnud. — Ennemuisteses jutus räägitakse, et siin wana Kalewitaat olla surnud ja tema abikaasa Linda kadunud mehele sügawa hauda kaewanud ja teda mulla põue puhkama pannud. Sis olla lest igalt poolt kalju rahnuksi kokku kannud ja neid Kalewi kalmu pääle mälestuseks kuhjendanud. Kiwi hunnik seisab tänapäewani, tunnistab muistejutt, kui kõrge kaljuküngas, ja kutsutakse teda Doompää mäeks, kus nüüd kiriku ja palju majasi leiame. Üks suur kiwi näidatakse Ülemiste järwe sõrwas, mis Linda hiuste lingust, kellega ta kiwi oli kannud, maha libi-

senud, ja mida ta enam ei jäkkanud üles tõsta. Selle kiwi pääl olla tema libedast oma lessepõlwe wiletsust kaebanud ja tema lagedale pillutud filmapi-
saratest olla järw sündinud, mida nüüd Ülemiste järweks nimetakse. Tallinna ligidal wõiks ka koht
seista, kus Kalewipoeg kaldalt laenettesse karganud
ja Soome poole ujuma hakanud. „Tugew käsi lõh-
kus laeneid, pekkis laeneid merepinnal.“

K ü s i m u s e d: Kuhu on muiste jutu tunnistuse järele
Linda wana Kalewi taadile sügawa hana kaewanud ja teda
mulla põne puhkama pannud?

Mis olla ta Kalewi kalmu pääle mälestuseks kühjendanud?

Mis seisab täna päew selle kalju künka pääl?

Misufene järw olla, muiste jutu järel, Linda filmapi-
saratest sündinud?

§ 27. Tallinnast.

Meie maa ja Soome maa wahel on Soome- ehk
Wiru meri, nõnda et Soome- ehk Wiru mere
kallas meie maa põhjapoolne piir on. See kallas on
kõigekõrgemal kohal 200 jalga kõrge. Mõnes kohas
ulatawad merelaened kõrge järsku merde kukkuma kal-
dani. Mõnikord leitakse mereweet ja maltja ehk
kõrge kalda wahel wähem wõi rohkem maad, kus kas
rohtu ja puid wõi ka suuri kaljutükkiid leitakse. Mere
ääres ühes ilusas merelähes kõrge maltja kalda ja
sabama wahel on **Tallinn**; see tähendab Daani linn,
sest Daani rahwas ehitasiwad seie 1219 ühe kindla linna.
Muiste ajal ööldakse sääl ka üks kindel linn olnud
olewat. Kalewipoeg olla sääl linnas elanud, mida
wana Kalewitaadi kalmu künkale osaw Dlewipoeg
üles ehitanud, ja mis Kalewipoeg kadunud ema mä-
lestuseks „Lindaniisa“ nimetanud: „sest üks koht
ei toida lapsi rohkesti kui ema rind.“ Laagna
mäelt näeme kõrge Toompää ümber wana linna kõ-
werate ja kitsa uulitsatega, ilusa kirikutega, tornidega

ja hoonetega. Toompää paistab oma majadega juba kaugele üle linna; nisamuti ka Olewiste kiriku torn. Olewiste kirik, „linna au ja ilu,“ sai juba 1250 ehitatud. Torn tehti 500 jalga kõrge. Rahaksa kord on pikne teda põlema pannud, kaks korda nõnda, et torn koguni maha kukkus ja kirik ära põles. Wiimast korda juhtus see õnnetus 1820 aastal. Sga kord sai aga kirik ja torn jälle ülesse ehitatud. Nüüd on torn 455 jalga kõrge. Enne oli Tallinn üks kindel linn, aga kraavid on nüüd finni kaetud ja müürid ära rifutud. Mitu maja on uueste ülesse ehitatud ja sääl kus wanad kantsid ja kraavid olivad, näeme meie uusi majasi, ilusaid uulitsaid ja puudega istutatud platsi juure tulewat. — Sadamasse tulewad iga aasta kõigelt poolt palju kaubalaewu.

Raudtee, mis 1870 aastal walmis sai ja Baltistast Tallinna tuleb, läheb siit Rakwere, säält Narwa ja Peterburi. Tallinna ja Rakwere wahel, Tappalt on ka raudtee Tartu linna ehitatud. Kauplemine kosub nende teede läbi silmanähtawalt: niisama tõusewad aga ka kortelite, puude ja toidu hinnad Tallinnas, nõnda et elu ülespidamine sääl õige kalliks on läinud. Tallinnal on neli alewit: Narwa-, Tartu-, Pärnu- ja Toompää alew. Linnas elawad üle 50,000 inimest.

Raks wersta linnast Narwa alewi ligidal on Katri-nendaal ehk Gesti keeli Keiser Peetri abikaasa Katarina org. Siin on üks uhke Keisri elumaja suure puuajaga, kus kõrged tammed ja mitmesugused tõised puud kaswawad. Mere kaldale on siit aga mõni sammu maad. Katriindaali ümber on mittu suwimaja ehitatud, kus linna rahwas ehk ka wõerad, kes mereweie pruukimise pärast Tallinna reisiwad, oma korteri sui ajaks wõtwad.

Ühes ennemuistes jutus räägitakse, miks Tallinn iial walmis ei tohi saada: „Sgal sügisel tõuseb korra

pimedal kesköööl üks weike hall mehike Ülemiste järwest, läheb mägepidi alla linna wärawasse ja küsib wärawa wahi käest: „Kas linn juba walmis, ehk kas on weel midagi ehitamist sääl? — Kuda nüüd suuremais linnades enamist ikka juhtub, et ehitamise tööl palju iial puhkamist ei leita, waid kui uusi hooni ei ehitada, tuleb wanade kallal mitmes paigas kohendamisi, lappimisi ja tõistiti säädmissi; nõnda et palju iialgi töowahet ei ole, kus kõik ammeti mehed puhkaksiwad. Aga peaks ka kogemata ühel puhul kõik ehitamise töö seisma, siiski ei tohi seda järwe-mehetsele kuulutada. Sellepärast on kohtu poolt linna wärawa wahtidele kindel käsk antud, halli wanamehikese küsimuse päale igakord wastuseks anda: „Linn ei ole weel kaugelki walmis, sääl on palju ehitamisi poolikul, mis ehk mõne hää aasta aega ära fulutawad, enne kui kõik tööd korrale saawad. Böeras wana mehike wangutab siis wihaselt pääd, pobiseb sõnasi, mis waht ei oska, pöörab kanna päält ümber ja läheb Ülemiste järwe tagasi, kus tema alaline asupait on. Peaks temale küsimise päale kogemata wastuseks antama, et walmis linnas midagi ehitamist enam ei ole, siis saaks selsamal tunnil Tallinnale ots tulema, sest et Ülemiste järw kõige weelkoguga Laagna mäelt orgu alla langeks ja linna kõigiga ära uputaks.“

Küsimused: Misjugune meri on Tallinna maa põhjapoolse piiril?

Miksal ehitasiwad Daani rahwas kindla linna sinna, kus nüüd Tallinn seisab?

Kuda nimetati seda linna, mis Olewipoeg sinna oli ehitanud?

Kui kõrge on Olewiste kiriku torn?

Kui palju inimeisi elawad Tallinnas?

Kui kaugel on Katrindaal Tallinnast?

Mikspärast (muiste juttu järele) ei tohi Tallinn iial walmis saada?

§ 28. Baltiskiit ja Harjumaafonnast.

Mere kaldal pääle 40 wersta Tallinnast pääwa looja poole on **Baltiski** linn, wäga hää sadamaga, mida arwaste talwe ajal kül'm kinni paneb. Sellepärast on siis ka raudtee siit Tallinna ja säält Rakwere ja Narwa üle Peterburi ehitatud.

Harju maakonnas pääle Tallinna ja Baltiski enam linnast ei ole. Hommikupoolse Harju maal on 4 kihelkonda, nimelt; Kuusala, Jõeleftma, Harja- Jaani ja Jüri kihelkond. Siin jooksewad merde kaks suurt jõge nimelt: **Jägala** ja **Perita**. Jägala jõkke jookseb paremalt poolt **Naudja** ja pahemalt poolt **Jõeleftma** jõgi.

Õhtupoolses Harjumaal on 4 kihelk. nimelt Keila, Madise, Kisti ja Nissi. Wiimses kihelkonnas **Polli** mõisa all on wanal ajal metsade ja rabade taga **Jaani**linn seisnud, üks wana Gestiaste kindel koht. Nüüd ei ole sääl muud näha, kui mõni lüngas. Kõige suurem jõgi on siin **Keila** jõgi. Selle jõe kaldal 1 werst merest seisab uhke Joo mõis, mis kadunud Graf Benkendorf suure kuluga on seie ehitatud.

Hommi- kui õhtupoolne Harju maa on enamiste kaljune ja maapind on paene, sellepärast wilja saak ka wäga kehwa. Mere kaldal on kalasaak, liiate silgu ja kilusilgu saak õige suur.

Lõunepoolse Harjumaal, kus Hageri, Juuru Kose ja Kapla kihelkonnad leiame, on liiate Riija maa raja ligidal põllud õige hääd.

Kalewipoja lauludes leiame, et rahwas sääl enesest ütleb: „Meie oleme ema poolt Kalewipoja sugulased.“

Küsimused: Mitu wersta Tallinnast on Baltiski linn?
Mis tead sina Baltiski sadamast ütelda?

Misfugused jõed jooksevad läbi hommitu poolse Harju maad?

Kus seisib wana Tseflaste Jaanilinn?

Misfugune jõgi jookseb läbi õhtupoolist Harju maad?

Mitspärast on wiljasaak Harju maal, mitmel pool õige kehwa?

Kus pool Harju maal leiame ka häid põldusid?

§ 29. Haapsalu linnast ja Lääne maast.

Lääne mere rannas on Haapsalu linn, 2900 inimest.

Siin käiwad palju wõeraid sui ajal merewees. Wanad lossi müürid on weel näha, kus ennemuiste katoligi usu ajal Lääne maa piiskop elas. Kümme wersta Haapsalust on Hi u rootsi saar ja weel kaugemal Lääne meres Hi u maa.

Ülepää on Lääne maal 18 kihelkonda ja 6 nendest saarte pääl. Maa=Lääne maal leitakse järgmised kihelkonnad: Märjamaa, Wigala, Kullamaa, Mihkli, Kirewene, Lihula, Martna, Haapsalu, Kidalu, Karuse, Hanila, Kigula. Saarte pääl: Noa rootsi, Hi u rootsi, Rõigu, Keinu, Emmastu ja Pühalepa kihelkonnad.

Lihola kihelkonnas on Lihola linn, 500 inimesega. Wanal katoligi usu ajal elas siin Lääne maa piiskop.

Lääne maa ei ole ka mitte hää põllumaa. Hääd wiljamaad on aga Järwa maal leida.

Küsimused: Misjufese linna leiame meie Lääne mere rannas Lääne maal?

Mitu kihelkonda on Lääne maal?

Misjufeses linnas on ennemuiste katoligi usu ajal ka Lääne maa piiskop elanud?

Mis wõime meie Lääne maa põldudest ütelda?

§ 30. Paide linnast ja Järwa maast.

Järwa maa päälinn on Paide, 2000 inimesega. Siin seisib wanal ajal üks kindel loss. Juba

600 aasta eest ehitati siia soo ja rabasse Paide jõe kaldale üks kindel kiviakants. Praegu seisawad mõni müüri tükk ja üks torn, kellest õige kaugele waadata võib. Enamiste näeme siit suured sood ja rabad, siin ja sääl ka kuusikud, männikud, nende wahel põldusi ja paiguti lehtmetsasi.

Järwa maakonnas on 7 kihelkonda, nimelt: Ambla, Järwa Jaani, Madise, Koero, Peetri, Paide ja Türi.

Kõige suurem jõgi Järwa maal on **Paide jõgi**, mida esiteks Paide, pärast Wändra, Tori ja Pärnu jõeks nimetatakse.

Järwa maa on oma nime wistist sellest saanud, et seal ennemuiste palju järweid olnud. Suurem jägu neist rabadest ja soodest, mis meie nüüd sääl leiame, on wanal ajal wistist järwekohad olnud.

Küsimused: Misufene linn on Järwa maa päälinn:

Mitme aasta eest ehitati siia üks kindel loss:

Mitu kihelkonda on Järwa maal?

Kuda nimetatakse pärast Paide jõge?

Kellest on Järwa maa wistist oma nime saanud?

Mis on wistist ennemuiste tänapäewaste rabade ja soode kohal seisnud?

§ 31. Rakwerest ja Wiru maast.

Meie oleme seie maale kolm Tallina kubermangu jägu tundma õppinud, need on: Lääne, Harju ja Järwa maa. Seda maad, mis Harju ja Järwa maast hommiku poole ennast lahutab, hüütakse **Wiru maaks**. Wiru maa päälinn on **Rakwere**. See linn on ka juba üle 600 aasta eest alustatud. Linna taga näeme kõrge wallimäe, kelle pääl weel wanad lossi müürid seisawad, ja walli kõrwas kasvab weite tammid. Linn on wiimse aastade sees, raudtee ehituse ajast hästi kosunud; peaaegu elawad sääl ligi 5000 inimest. Raudtee Baltiskist üle Tallinna jookseb siit

läbi Narwa poole. Rakwere piirikonnas, Runda mõisa ligidal, mere kaldal on pisuke hää sadam, keda Lontowaks nimetatakse. Rakwereft ligi 60 wersta mööda raudteed hommiku poole jõuame **Jõhwi** alewiku. Jõhwi ja Narwa wahel mere kaldal käiwad tihti su ajal mõrad mereweis ja liialt Wofka mõisas, Sillamäel ja Meretülal.

Wiru maa hommikupoolne piir jookseb mööda **Narwa jõe**, kelle pikkus **Peipse** järwest mereni 65 wersta armatakse. Pooltoist wersta Narwa linnast jookseb Narwa ehk Narooma jõgi üle kaljude alla ja Soala juures lastakse suured kedramise ja kudumise masinad langema weerammuga tööd teha.

Kõige suurem wabrik on Narooma jões Soala wõi Kräänholmi saare pääl, kus 4000 inimest töös on.

Narwa linn ise seisab Narooma jõe suust 12 wersta kaugel. Keskmised laewad tulewad mereft jõe kaudu koha linna alla: suuremad jääwad jõesuhu. Narwa ja mere wahel püütakse rohkesti kalu, liiate: lõhed, angerjad ja silmaksed, keda sisse soolatakse ja kaugele wiitakse.

Wiru maakond on suuremal osal hää wilja andja, ehk küll meie ka siin paigul mõnda raba ja sood leiame, iseäranis Peipsi järwe ligidal. Tänapäewani nimetatakse seda maad **Alutaguselks**, mis muud ei tähenda, kui raba ehk soo tagune maa.

Alutaguse kihelkonnad on: **Sisaku**, **Lüganuse**, **Jõhwi** ja **Waiwara**.

Merepoolse Wiru maa kihelkonnad on: **Rigula**, **Rakwere**, **Haljala** ja **Kadrina**.

Maapoolse Wiru maa kihelkonnad on: **Jaakobi**, **Beitse Maarja** ja **Simona**. Kõige suurem jõgi Wiru maal on **Runda** ehk **Semifilla jõgi**. Tema hallikas ärtab Koela mõisa all ja suu on Runda ehk Lontowa all.

Rüsimused: Misukene linn on Viru maa päälinn?

Misuke alewik on Rakvere ja Narva wahel?

Misukene jõgi jookseb Peipsi järwest Viru merde?

Mitu wersta jõe suust on Narva linn?

Kuda nimetatakse seda maad, mis Sõhwi ja Peipsi järwe wahel on?

Misukene jõgi on kõige suurem Viru maal?

§ 32. Kalewipoja mälestuse kohtadest Viru maal ja Tallinna maa mägedest.

Kadrina, Weikse Maarja ja Simona kihelkondades näidetakse meile mõned Kalewipoja mälestuse kohad. Neeruti all on tema künni-waud, säält Usja-lamma ja weel kaugemale, Simoni pool, Kalewipoja hobuse jäljed. Usjalamma küla juures näidetakse Kalewipoja hobuse naha ase nii kui ka Maksa mägi. Simona kihelkonnas Wägewa jaama ligidal, säält kus Narva ja Piibe maantee kokku jooksewad, näitawad wanad inimesed seda kohta, kus, Kalewipoeg lõune ajal puhkanud, kui ta Tallinna poole läinud. Siin ta murdis puid maha ja heitis nende kui üle kõrte pääle magama.

Simona kihelkonnas leiame meie ka kõige kõrgema Viru maa mäe. Seda nimetatakse **Gmmu mäeks** ja on 544 jalga kõrge. Siit põhja poole minnes, näeme meie mõned maakünkad ja Weikse Maarja ligidal tõuseb nende üle **Obawere mägi**, 434 jalga kõrge. Selle mäe pääl peeti wanal ajal ebajumala teenistusi. Rakwere lähedal näeme meie jälle madalad mägistikud. Enamiste aga on Tallinna kubermang üks mäeta, lage ja madal maa; muud kui mere kallas põhja pool näitab mõnes kohas kõrgusi. Riisugune kallas nimetatakse **Maltsa kaldaks**. Kõige kõrgem kallas, üle 200 jalga, on Ontika ligidal, **Walluste küla** juures.

Rüsimused: Kus leiame meie tähtsaid Kalewipoja mälestuse kohtasi Viru maal?

Kuda nimetatakse kõige kõrgemat Wiru maa mäge?
 Misjufese mäe pääl peeti wanal ajal ebajumala teenistust?
 Misjugune kallas nimetatakse Maltja kaldaks?

§ 33. Tallinna maa pinnast, metsadest ja kujudest.

Mõnes paigas mere rannas võib kõrgest kaldast näha, misjugune maapõhi on: sääl leiame sawi, liiva, paeikiwi ja musta mulda. Miisamasugused on siis ka maa pool põllud, orud, metsad kas sawi põhja ehk liiva pääl, kas pae ehk musta mulla pääl. Paas on enamiste lubja kiwi, kelle sees meie määratu palju weikseid kivistatud tigude sarnaseid loomi leiame. Maapinnal näeb meie film igal pool suuri ja weikeid raudkiwa. Need on ennemuiste Soome maalt jäe tükkide pääl meie maale weetud. Metsad on ikka rohkem kadumas, sest et neid hoolimata raisatakse ja ära hääwitatakse, mikspärast nad aasta aastalt kahanewad. Wanal ajal katsiwad suured metsad igal pool meie maad. Põline mets on meie maalt nii kui üsna ära kadunud; ööldakse aga Porokuni walla all seesugust metsja weel olemat. Nüüd on suuri männikuid, kuusikuid ja kaasikuid wähe leida. Tamme puud on enamiste üsna ära hääwitatud. Mõnel mõisal, külal ja talul on küll weel Tammit nimi, wistist sellepärast, et sääl ennemuiste tamme puid oli kaswanud, kellest praegu arwast riismed üle jäänud. Muiste ajal, enne ristiusku oliwad tammikud mitmes kohas ebajumalate ohwerdamise paigad. Pääle tammesi, kuuski, mäнди, kaski, leiame meie mõnda muidisugu puid, nimelt: leppasi, haawasi, pajusi, rämelgaid, jalakaid, pärna- ehk niinepuid, wahtraid ja saarepuid, toomingaid, pihlakaid ja aedades õuna- ja wislapuid. Pääle selle kaswawad mõnes kohas häste pähkla- ehk sarapuid, ja kadakapõesaid on praegu igal pool näha.

Igäuks teab küll, et mets meile põletamise, ehitamise ja mõne tarvilise asja tarwis puid annab, et aga metslikud kohad ka niiskemad on, ei wõi nõnda tuttam olla. Nõndajugustes kohtades, kus metsa kasvab, sajab sellepärast ikka rohkem vihma, nõnda et metsalises kohas kõik taimed parem kasvavad. Kui nüüd meie maal mets ikka aasta aastalt väheneb, siis ka kõige lillede, rohtude ja puude kasvamine selle läbi väheneb. Selle pärast tuleb metsa eest igal pool õiget hoolt kanda. Mehades leiame: sõstraid ja waarikuid; põllul ja heinamaal: lillekaid, põldmurakaid ja maasikaid, ja rabades: mustikaid, finikaid, soomurakaid, pohlakaid ja jõhvikaid. Mõned kohad on täis kanarpikku ehk kamarikku; jõe ääres näeme wõhumõeka, pillirooga ja kõrkjaid. Metsade all ehk ka wõsustikus kasvab sõnajalgi, kullerkupusti, kurekatlaid ja mõnda muud lille. Hää heinamaa pääl leiame krookslehti ja kasteheina. Mõnes kohas on suured samblasood ja rabad, kus aga weiked kased, männid ja mõned muud kiburad puuwõsud leitawal. Põldude pääl kasvab nisu, rukid, odra, kaera, tatra, herni, läätsi, nairid, lina, kanepid, ristikeheina ja kartohwliid; enam talude ligidal õue aedades näeme kapsaid, kaalikaid ja ka tapusi ehk humalaid.

Küsimused: Mikspärast on metsad meie maal ikka rohkem kadumas?

Millal katsiwad suured metsad meie maad?

Misjugu puid leiame meie omas metsades?

Mis kahju toob metsaraistamine maale?

Misjuguised marjad, tuttamad lilled ja rohud kasvavad meie maal?

§ 34. Tallinna maa elajatest.

Suuremad metselajad Tallinna maal on enamiste kadumas. Arwaste eksh sinna põder, ka mesi-
küp, — karu on wäga arwaste näha. Pilsaba —

suji ehk metsakriim hunt warastab weel mõnel mehel lamba ja kisub kas wafika ehk warja maha, kriimus- tab ka suuremaid koduelajaid. Siiski on tema päe- wad ka loetud, sest aast' aastalt wäheneb tema sugu; aga reinuwader rebane wiib weel mõne kana ja pardi metsa, et küll kütt mütside ja kasukate tarwis tema nahka püüab kätte saada. Jänese jahid ei ole arga looma ka weel mitte ära hääwitanud. Draw hüp- pab puust puusse ja otsib pähkliid; siil omas okkas- riides jookseb hiirte taga ja mutt maa all muretseb selle eest, et usfid rohu juuresid ära ei näri.

Kotkas ja kull ei puudu sääl, kus raike maas on ja tarf lind kaaren ei jää ka tulemata; kagu ku- kub metsas, lõuke laulab põllul ja ööpik tõstab oma häält lepikus. Kütt püüab metsist, tedre, rabakana, põlb- ja laanepüüd.

Maa-pinnal roomawad usfid ja siikalikud, ka konni nähakse igal pool hüppamas küllalt.

Sui ajal waewawad inimesi nii kui lojusi kärb- sed, sääsed, pihulased, parmud ja tiilid. Sipelga hunikuid on tihti näha ja mõnes peres peetakse mesi- lase puid.

Mõni tüdruk katsub weel wana ebausku wiisil lepatriinu lendamisest tulewaid asju teada saada. Wee seest püütakse wähti ja kalu. Jõgedes on enamiste hauid ja lutsud. Järwedes pääle selle särged, ahwe- nid, tintid ja merekaldal latikad ja silgud.

Küsimused: Misfugused elajad on Tallinna maal enamiste kadumas?

Kelle päewad on ka juba loetud?

Kelle nahka püüab kütt mütside ja kasukate tarwis kätte saada?

Misfugu tõisi metsaelajaid on igal pool näha?

Misufused linnud on metsades leida?

Misufused kalad elawad järwedes ja jõgedes?

§ 35. Küladest ja elumajadest.

Kes Tallinna kubermangu läbi käib, see näeb mitmed weiksemad jõed ja järwed. Enamiste on siis jõgede lähedal ehk kaldal ukked mõisad ehitatud, kelle ümber aidad, tallid ja tõised hooned seisawad; pääle selle leiame mõne mõisa all suured ja ilusad puiestikud ja rohuajad. Siin ja sääl näeme weel wanu losside müüriid, mis endisest meie maa elust mõnda mõiskiwad rääkida. Kirikud on enamiste kivist ehitatud ja suurem osa nendest seisawad juba mõni sada aastat. Kirikute ümber on enamiste furnuajad ja kiriku mõis oma kõrwaliste hoonetega. Kirikuteed nii kui postmaanteed ühest linnast tõise on hääd, aga waesed näitawad külad ja külade elumajade kõrwalised hooned olewat. Linnades leiame majasi majade kõrwas ilusaste reas ja enamiste sirged uulitsad nende wahel. Külades seisab üks maja siin ja tõine sääl. Täna-
wad, mis külade läbi perest peresse wiiwad, on kõwerad ja wihmasel ajal täis pori, mis lojuste ja lamba kari iga päew weel hästi läbi sõtkub. Mõnel külal on mitu peret ehk talu, juhtub aga ka mõnda weikset küla. Üksikuid talusi on wähe. Igal talul on oma õu ja õue ümber tehtud aed. Dues leiame aidad ja karjalaudad ja wasta tänamat seisab wäraw. Mõnes õues leiame ka kaewu ja köögi. Elumajas on ketspaigas suitsutuba kerisahjuga, kus talwe ajal reie kuimatakse. Ühel pool tuba on rehealune, kus rehed peksetakse ja tuulatakse, ja teisel pool tuba on üks ehk kaks kambrit. Mõnes kohas on kambriil laudpõrand ja klaasist aknad. Sooja tuleb kambri kerise ahju küllest, aga kambri ise on suitsuta. Suits toast lähleb enamiste uksest wälja. Kõikide majade seinad on ümmargustest, tahumata pallidest ehitatud ja katused õlgedest tehtud. Due ümber wõi maja taga

on õue aed, kus kanepid, humalad, kapsad ehk ka õunapuud kaswawad. Siin ja sääl leiame ka mesipuid. Soowida oleks, et rahwas oma elumaja rehest lahutaksid ja elumaja afnatega, korfinatega, ahjuga, laudpõrandaga ja lubjatud seinadega ehitaksid, kelle ümber siis laudad ja aidad korra järele seista wõiksid. Suitsutuba rehealuslega põllumehe tarwis jäägu ka põllule, siis elaks rahwas ka puhtamine ja tulekahjud wäheneksid. Pääle selle oleks wäga häa, kui rahwas õunapuud rohkem kaswataks ja nende eest hoolt kannaks nii kui mesipuid peaks, sest mesi ja õunad tootwad mõne kopita tasku ja maitseks ka iseenelele häa. Põlluharimisega ja lojuste kaswatamisega sünniks kül õunapuude kaswatamine ja mesipuude pidamine wäga hästi kokku.

R ü j i m u s e d: Mikspärast oleks see soowida, et rahwas oma elumaja rehest lahutaks?

Kuda wiisi on enamiste seie maale talurahwa elumajad ehitatud?

Kuda wiisi peaksid nemad tulewal ajal ehitatud saama?

Mikspärast oleks see soowida, et rahwas õunapuud kaswataks ja mesipuid peaks?

§ 36. Maarahwa elust.

Meie maarahwas on Soome rahwa sugulased, sest Soome keel ja Gesti keel lähwad mõnes tükis üsna kokku. Nõndasamuti leiame wanast ebausust ja wanast kombedest, et mõlemad rahwas üks kord koos oliwad elanud. Meie Gesti rahwas on wistist keshommiku poolt seie maale tulnud, sest sääl pool on weel tänapäewani nende sugulasi leida. — Millal aga rahwas, kes iseennast Maarahwas nimetab, seie on tulnud, ei wõi kirjamehed weel selgeste ütelda. Seda wõiwad nad kül julgeste tunnistada, et rahwas wistist rohkem kui 1000 aastat juba siin maal elab.

Glumajad ehitatakse, kuda meie juba üleval nägime, ikka veel wana wiisi ja nende sees leiame enamiste veel niisamasugused lauad, pingid, sängid, kätid ja wibud, roobid ja ahju harkid, kui meie esiwanematel oliwad olnud. Ka wanast päritud kaela kooguga ja ämbritega kannetakse wet ja pajad, waagnad, kulbid ja lusikad on kahetsa saja aasta eest niisamasugused olnud kui praegu. Niisamuti on lugu märssi — lähtri ja silgufarbiga. Meie näeme ka veel wana wiisi wantrid, regisi, adru ja äkki, aga wana fedrewars on kadumas ja kõige kehmemal juba woff kääs, sest et küll palju poeriided ostetakse ja kannetakse, siiski ei jäta veel naesed wanast päritud wiisist, waid fedrawad veel linu ja willu ja kudawad kangasjalgabel lõuendit ja willast riidet. Mõnes kohas käib veel rahwas wana wiisi; jääb on siis nõnda kui Kalewipoja lauludes leiame: „wikelised willa sukad, kääksed kulla kirjalised, literissa linnikud.“ Ka tüdrukute pää pääl näeme pärjad ja naeste rindadel sõled ja kaelas helmi, kudrusid ja paatrid: wiisud ja pastlid jalas on aga kadumas, ja kingi ja saapaid kantakse ikka rohkem. Lambanahast kasufaid ja musti kalewisi kuubesi on veel küllalt näha. — Maarahwa toit on rufkileib, kehwal ajal ka wahelik, ja pidude pääl sepi; pääle selle pudru ja leem, kapsad, herved, oad, läätsid kalad ja kõige rohkem silgud, heringid ja kiisad, piim, wõi ja liha, liialt lamba- ja sealiha. Slut, mödu ja nimelt wiina juakse, olgu Jumalale kaebatud, üle liia, sest rahwas ei oska enam wana wiisi ilma wiinata, kiige all lauldes, pilli järele tantside ehk muul wiisil rõõmus olla.

Rüsimused? Kellest wõime seda ära tunda, et meie Soome rahwa sugulased oleme?

Rust poolt on Eesti rahwas seie maale tulnud?

Mitu sada aastat elab rahwas wistist juba siin maal?

Nimeta kõige tarwilisemad asjad talurahwa elumajas!
Kuda wiisi käiswad Gestlased wanal ajal riides?
Mis oli ennemuiste, mis on nüüd nende toit?

§ 37. Gesti rahwa jumalateenistusest, ristimisest ja usu puhastamisest.

Wana rahwa jumalateenistus oli väga segane. Sääal teeniti Taara Jumalat tamme puude all, Taara mägedel. Sääal ohwerdati Ukule Ukufiwidel; sääal kardeti Niket ja Pissit; sääal arwati puud, hallikad, ja kõik kohtasi Jumaliku waimuü täis olema. Käagiti tuule- ja weteemast, nii kui hallijadest; ohwerdati hoonehoidjale ja majawarjajale. Sääal usuti ja lasti oma tempusi teha lausujad ja soolapuhujad. Sääal pandi sõlge sõudama ja arpu aeruma ja arwati tulewaid asju selle läbi teada saama. Sääal usuti, et Tont, Kratt, Puuk, Pisuhand ehk Tulehand wara kodu kanda wõisid, ja mõnda muud tühja asju.

— Wana pagana usku on weel tänna päew mitmes kohas leida, ehk küll poolseitsme saja aasta eest juba risti usk Gesti maale toodi. Rahwas aeti wee juure ja ristiti ära, aga usuõpetust ei teadnud nemad hakatusel ühtegi. Ghitati küll kirikuid ja sääati preestrid igale poole, aga nemad ei õpetanud rahwast, ega päästnud neid pagana pimedusest. Rahwas oli küll nime poolest ristiniimesed, aga salaja pidaswad nemad oma wana ebausku ja pagana kombeid weel kõwaste kinni. Dige Ewangeliumi usk wiibis kaua Gesti maale tulemata. 1550 aastal pärast Kristust oli küll Luteru usu õpetajad üle Gesti maa Jumala sõna kuulutamas. Sada aastat umbarwata, pärast seda läkswad mööda, enne kui maarahwas pisut õiget Ewangeliumi usku hakkas tundma ja tõine sada aastat läks weel tarwis, kus wiimaks tõepoolest sündis ütelda: nüüd on õige usk üleswõetud. Gsimene maa keele raamat

anti 1553 wälja, see oli Luterusu katetismus, aga see esimene raamat jäi kauaks ajaks ka ainukeseks raamatuks. Dölbasse, et 25 aastat pärast seda tuhande Gestlase pääle waemalt üht ainuist mõis armata, kes Issameie palwet oskas lugeda. 1630 kirjutas kuulus Hindrik Stahl esimese „Rodu- ja Kiriku-raamatu.“ Esimene Uus Testament trükkiti 1705. Täis piibliraamat sai 1739 wälja antud, selle töö juures kõige suurem waem kuulsa Jürikiriku õpetaja Anton Thor Helle pääl seisis. Rahwas kandis aga alles orjapõlwe ahelaid ja ei mõistnud weel õpetust ja waimuharimist nõuda. Ihulik priius ehk wabapõli on kül üle 70 aasta eest meie maale kinnitud, ja nüüd tuleb muret selle eest kanda, et tuimuse ja rumaluse ahelad ka meie rahwast langetsiwad, et koolid ja kirikud igal pool inimesi õpetaks ja nende waimu hariks ja et rahwas ka ise oma waimupriiuse eest rohkem hoolt kannaks.

Küsimused? Mis mõime meie wana rahwa jumalateenistusest ütelda?

Millal hakkasiwad Luteruse usu õpetajad üle Eesti maa Jumala sõna kuulutama?

Millal anti esimene Eesti keele raamat wälja?

Millal kirjutas kuulus Hindrik Stahl esimese „Rodu- ja kiriku raamatu?“

Millal trükkiti esimene Uus Testament?

Täheendus: Sel ajal, kus ihulik priius ehk wabapõli meie maale tuli, sõdis suure wäega waimu priiuse eest üks mees, teda ükski Gestlane ära unustata ei tohi, see on Otto Wilh. Masling, kadund Üksi õpetaja. Kõik, mis see mees on kirjutanud, on kiiduwäärt ja praegu weel tulus waimu toit. Tema kõige kuulsamad kirjad on: „Pühapääwa wahelugenised“ ja „Nädala leht.“

Ligi 20 aastat, pärast Maslingat, see on 1840 — 1850 elas Tartus kuulus Dr. Fählmann, keda armastus oma sugu rahwa wasta teda sundis iga wiisi rahwa waimu priiust laiendada ja kes enam suusõna kui kirja läbi nende

kasuks on tööd teinud. Wana aja laulusid ja ennemuiste juttusid taga uurides oli tema wäsimata. Tema nime mälestus jäägu seepärast kustumata. Fählmanni'i sõber ja tema waimu waranduse pärija on Dr. F. R. Kreuzwald, sündinud 14. Detsembril 1803; jurnud 13. Augustil 1882, kes üle 40 aastat oma kirjadega rahwa õpetaja on olnud, nende waimuwarandust iga pidi kosutanud ja ennemuistest waimu warandust taga uurinud ja walge ette toonud, nõnda et tema Gesti rahwa kõige kuulsam kirjamees on. Tema kirjadest on kõige tähtsamad: Kalewipoeg, Ennemuistestest jutud, Wiru lauliku laulud, Wiina katt; Waga Jenowewa, Reinowader rebane, Maa ja mere pildid, Kodutohter ja Lembitu.

Masinga, Fählmanni'i ja Kreuzwald'iga peame meie aga ka Akademiuse Dr. Wiedemann'i nimetama, sest et tema suure Gesti keele sõnaraamatu wälja annud, kus sees meie keele sõnad saksa keele ära seletakse. Pääle selle kirjutab ta suure Gesti keele grammatika. Siinene Gesti keele grammatika on kadunud Kuusalu õpetaja Ahrens wälja annud.

§ 38. Ennemuistestest jutud Tartu linnakohast.

Gesti rahwas ei ela aga mitte ükspäini Tallinna kubermangus, waid ka Riija maal, keda ka Liwi maakis hüütakse. Põhja poolse Riija kubermangus leiame 5 maakonda, kus Gesti rahwas elawad. Need maakonnad on: Tartu, Wõru, Willandi, Pärnu ja Saaremaa.

Tartu maakonnas on tema päälinnale „Tartu“ nimeks antud. Nüüd wõime Tallinna maalt fergel wiisil mööda raudteed, mis 1876 walmis sai, Tartu jõuda. Tallinna ja Rakwere wahel Tappa jaamalt wiib meid raudtee Kiltsi (Als) ja seält Wägewale, kus Tallinnamaa ja Riija kubermangu piir on. Tallinnamaalt Tartu maakonda sõites, wiibib tulemasfin mõni minut Sõgewa (Laiholm) jaamas ja sealt jõuame üle Woldi wõi Tabiwere Tartu. Praegune ilus Tartu linn on **Gmajõe** kaldale ehitatud ja ennemuiste juttudes leiame,

et Tartu linna koht wanal rahwal auustatud ja püha oli olnud. Sest jutustatakse seda wiisi: „Wana-Isa oli maailma loonud ja taewa hiilgawate tähtedega ja päiksega maa üle lautanud. Maa pääl kaswivad kõikjagused lilled, rohud, puud ja kõikjagused loomad elasiwad sääl rõõmsaste. Nemad aga ei täitnud Wana-Isa tahtmist, hakkasiwad üht tõist kiusama ja tapma. Sääl kutsus Wana-Isa neid kõik kokku ja ütles neile: „Ma olen teid loonud, aga mitte selleks, et teie ühte tõist kiusate ja tapate, waid oma elu üle rõõmustaksite. Ma näen, et teie ilma kuningata, kes teie üle walitseb ei wõi elada. Tema wastawõtmiseks peate teie aga jõe kaewama. Kaewage aga ilusaste sügawa ja laia, et kõik weiksed jõed tema sisse wõiwad jooksta. Tema nimi olgu Emajõgi. Wäljakaewatud mulda ärge wiskage aga mitte sinna ja tänna, waid korjake kokku mäeks, kelle pääle ma ilusa metsa lasen kaswada ja sääl saab teie kuningas elama. Ja ta orud olgu ta wahel, et ta tuule ja päewa eest warjutud oleks. Ma näen, et teid küllalt siin koos on; igauks tunneb oma rammu, karmest tööle! Wana-Isa läks ära, ja igauks hakkas priskeste pääle. Kuff ja rebane mõetsiwad jõe pitkuse ära. Kuff kar- gas ees, rebane tema taga ja rebane jaba jookkis mööda maad ja näitas, kus jõe kaewanduse koht saab olema. Nutt tõmbas esimesed waud, määr tema taga kriim- film hunt kraapis, karu kandis, päesoke ja kõik tõi- sed linnud tegiwad tööd. Kui jõekaewandus walmis oli, walas Wana-isa kuldselt kausist met sisse, andis oma eluõhust temale ja ütles, kus poole ta pidi jookkma.“

Emajõeest ütleb wana laulusõna:

„Ei kõigile ei õnneks antud,
Õnneks antud, palgaks pantud,
Emajõe jälgi käia,
Ema wahtu waadataie,

Ema kohtumist kuuluta,
Ema seljas sõiteletes,
Ema filma waadataie,
Ema filmas ennast näha.“

Tõises ennemuisteses jutus räägitakse nõnda: „Inimesed ja elajad mõisivad omal keelel rääkida. Aga see keel oli igapäevaseks elutarvituseks. Säälsutsus Wana-Jsa kõik loomad kokku, kus nemad pühapäevase keele pidivad õppima, see on laulu, et mõisivad rõõmsad olla ja Jumalat kiita. Sääls tulivad kõik Doompää mäele kokku, kus ilus hiekene kasvab. Imelik tuule õhk tõusis, sest suur laulja Wana muini tuli taevast maha. Ta silistas oma hiukseid ja habet, kohendas oma riided, kõhitas hääle puhtaks ja katsus oma kandlet. Hakkatuselt lõi tema eesmängi ja siis laulis ta lugu ja nõnda, et kõigil kuuljatel südamest läbikäis ja Wanamuisele enesel südant liigutas. Kõik oli wait. Emajõgi ei jooksnud; tuul unustas oma kiiret, mets, elajad ja linnud kõik kuulsivad pikisilmil. Metsa puud panivad tähele ja pidasivad meeles, kuida wiisi Wanemuise riided taevast mahatulles kohisesid ja kui teie metsailus luusite ja tema püha kohisemine teie kõrnu kostab, siis teatke, et Jumala waim teie ligi on. Emajõgi pani ka tähele, kuidas wiisi tema riided kohisesid ja nii pea kui ta oma noore põlwe kewadet meele tuletab, kohiseb ta nõnda, kui tema sääls kuulis. Tuul pani kõige wingemad häält tähele; mõne looma meele pärast oli keele pulkade kagistamine, teistel jälle kandele keelte liigutamine. Laulu linnud panivad eesmängu tähele, kõige rohkem ööpik ja lõuke. Kalabel oli kõige waesem lugu: nemad pistisivad pääd silmini weest wälja, unustasivad aga kõrwad wette; nemad nägiwad kül suuliikumist ja tegiwad kõik järele, aga jäiwad kurdiks. Inimene üffi sai kõigist selget aru; sellepärast tema laul südame põhja liigutab ja Jumala auujärjeni ulatab. Wanemuine kiitis oma lauludes taewa suurust ja maa iludust ja laulis inimese sugu õnnest ja õnnetusest. Siis läks tema jälle Wana-Jsa kottu tagasi, tema ees mängima ja laulma.“

R ü s i m u s e d : Mis jutustab ennemuistene jutt Emajõe kaewandusest ja Tartu linna mäest?

Mis ütleb wana laulusõna Emajõeest?

Mis teab ennemuiste jutt suurest lauljast Wanamuiseft rääkida?

§ 39. Tartu linnast.

Seft näeme nüüd, et Tartu linna ase wanal ajal juba kuulus oli olnud. Siin on ennemuiste Taaramäel tamme hiis kaswanud ja seal ohwerdati puude all Ukofimi pääl Taarale ehk Wana-Isale. Taara teenistuse mäe ümber asutati pärast Maarahwast ehitatud kindel linn. Weneriigi Suurwürst Jaroslaw tuli aga 1030^{mal} aastal sinna ja wõitis Gestlaste linna ära ja asutas uue linna, nimega Surjew. Kui nüüd Saksused meie maale tuliwad, oli neil palju tegemist, enne kui linna oma kätte saiwad. See sündis 1224 aastal. Esimene Tartu piiskop Hermann I. lasi Taara mäele suure uhke kiriku ehitada, mis 1231 walmis sai. Saksamaa meistrid ja sellid tegiwad seitse aastat tema kallal tööd ja 325 aastat peeti tema sees katoligi usu teenistust. Siis kui wiimne Tartu piiskop Hermann III. Wene maale wangi wiidi, lõpes 1558 ka Jumala teenistus ses kirikus ja 1598 aastal põles ta esimest korda ära ja 1624, see on just 400 aastat pärast põhjakiwi panemist, pistsiwad Jaani tuled teda teist korda põlema, aga weel täna seisawad wanad tugewad müürid. Homiku poolne kiriku ots sai 1805 parandatud, jäuti uuesti üles ehitatud ja Suurekooli raamatu kogu saalideks ümber muudetud. Waenlased on mitu korda linna müüride taga olnud ja linn on mitu korda põlend. Wiimast korda lasti linna pääle 1708 suures põhja sõas. Linna kodanikud wiidi kõik wangi ja mitme aasta pärast tuliwad mõned jälle tagasi ja hakasiwad uueste linna ülesse ehitama, aga suur

tulekahi rikkus 1775 jälle linna ära. Wene ja meie maa walitsus oli siis Keisri ema Katarina II. käes, ja tema kinkis omast armust linnale uhke kivi-silla. 1802 alustas õnnis Keiser Aleksander I. ülema ehk suurekooli Tartu, kus kõrgemat õpetust iga sugu tarkuse tundmises antakse. Suure kooli maja seisab wana Maarja kiriku furnuaja pääl. Uus Maarja kirik on Toompäemäe taga. Wana Maarja kiriku kohta sai 1856 Suurekooli kirik ehitatud. Kõige wanem Toompäe kiriku järele on Jaani kirik. Kõige ilusam kirik on uus Beetri kirik, et temal weel kül tornid puuduwad. 1884 hakkati tema sees Jumala teenistust pidama. Toompäel on pääle wana kiriku müüri-sid weel kaks haigete maja, üks tohtrite ja üks tähetundjate maja. Puhtad teed ilusate puude wahel, mis kõik wiimse 70 aastates on kaswanud, teewad seda kohta ilusaks Inglis-ajaks. Siit waadates on linn väga ilus. Raubapoodide ees leiame ilusa ajakese. Sääl sees on kindral weltmar-shall würst Barklai de Tolli mälestuse-märk, üks walatud kuju. See mees on meie maal sündinud ja Prantsuse Keisri Napoleon I. vastu sõdinud. Tartu linnas elawad üle 30,000 inimest ja nende hulgas 15,000 Gestlast. Linna peetakse kõige ilusamaks linnaks meie maal.

Küsimused: Millal asutas Suurwürst Jaroslaw Jurjewi linna?

Mitme aasta eest tuliwad Sakslased seie ja ehitasiwad Tartu linna?

Millal alustas õnnis Keiser Aleksander I. ülema ehk suure kooli Tartu?

Kui palju inimest elawad Tartu linnas?

§ 40. Emajõeist ja Pühajärwest.

Kõige suurem jõgi Tartu maakonnas on **Emajõgi**. Tema hallikas on **Pühajärwe** juures kolm wersta Dtepää kirikust. Dtepää kiriku ümber näeme meie

mitu mäeküngast; mõne pääl kaswawad metsasalgut. Kõige kõrgem mägi nende seas nimetakse D t e p ä ä M u n a m ä e k s. Nende mägede wahel leiame mitu järwe ja ühe mäe künka pääl seiswad wana kindla lõssi aherwarred. Siin on ennemuiste palju werd walatud. Kuda juba ülemal ütlesime, on kolm wersta Dtepää kirikust P ü h a j ä r w, üks kena järweke, ilusa kallastega ja kena weike saartega. Ohtupool järwe kaldal seisawad mõisa hooned punaste katustega ja lõunapool kaldal weike mäeküngas, keda H o b u s e m ä e k s nimetatakse. Selle mäe all on weike hallikas. Emajõgi ise tuleb aga Pühajärwest. Hakatusel näitab jõgi weike ojaka, aga pea ühendab ta ennast tõiste ojakestega ja jookseb nüüd ikka kaugemale kõige madalamad kohad ülesse otsides ja hakatusel enam lõunepoole ennast hoides; pea aga kääneb ta ennast enam õhtu- ja siis põhja poole ja woolab W i r t s u ehk W ö r t s u järwe.

K ü s i m u s e d: Misjugune jõgi on kõige suurem Tartu maakonnas?

Rus on tema hallikas?

Kuda nimetatakse kõige kõrgemat mäge Dtepää mägedest?

Rus on siin ennemuiste palju werd walatud?

Ruhu woolab Emajõgi Pühajärwest wälja jookstes?

§ 41. Wirtsu järwest.

Selle järwe nimi on ennemuiste E m u j ä r w olnud ja wana rahwas jutustab temast nõnda: „Silja aja pärast keda, kui Wana-Jsa helbus inimeste sugu meie maale elama asunud, maapinda wiljakandjaks neile õnnistanud, metsad lindudega ja neljajalgsetega täitnud, olla tema ka ühte järwe loonud, selge, külma ja karastawa weega, kust rahwas igal ajal karastawat keelekastet wõinud leida. Kõrgel järwe kaldal kaswanud haljendawad tamme ja pärnapuu metsad;

metfade warjul õitsenud ilusad lilled ja puie ladwil wilistanud foidikul ja widewikul laululinnud, et üsna rõõm ja ilu igalt poolt inimeste südant rõõmuga pidanud täitma. Seejugust õnnepõlwe olla Wana-Jsa tahtmine lastele walmistanud. Aga rahwa õnnepõlwe ei olnud pikka wiibimist, sest inimesed läinud ülemeelelifelks, teinud, mis kuri süda neile käskinud ja läinud aegamööda hoopis hukka, nõnda et Wana-Jsa neist midagi meelehääd enam ei saanud, waid kõrwad temal alati nende kurjust kuuldes uhifesiwad. Sääal ütelnud Wana-Jsa ühel päewal: „Ma tahan üle kätte läinud lapsi nende kurjuse pärast karistada, mis ma sellega teen, et karastama wee kõige järwega nende käest ära wõtan, misläbi ehk piinamine neid parandama ja pikkamööda parema teele juhutama saab. Ja waata! ühel pääwal tõusnud lõunepoolt must ahwardaw äikese pilwe ülesse, tulnud ligemale kunni Smujärwe kohta, kuhu pilwe kui puhkama jäänud ja oma sõrwa samba kombel järwe poole langedanud. Äkitselt hakkanud järwewesi kohisedes samm-sammult kõrgemale kerkima, tõusnud nii kawa, kunni ta pilwe sambaga kokku puutnud ja nõnda kadunud mõne filmapilgu pärast kõik wesi järwest, et piiska järele ei jäänud. Must äikese pilwe sõudnud oma koormaga edasi, kadunud õhtul eel waatajate filmist. Paik, kus järw enne seisnud, leitud tühi, ega olnud muud kui muda ja kõntsa konnadele sinna jäänud; ka seda kuiwatanud mõne pääwa pärast päikese terad ja tuuleõhk ära. Nüüd tõusnud rahwal suur kisa ja kaebamine jänu piinas, sest et nemad muud keele kaset kuskilt enam ei leidnud, kui seda, mis wihma wesi madalaisse paikadeste loiku kokku walgutanud. Aga mööda täitnud wihma saagarad ja fewadised lumefulad ka endist Smujärwe kohta kaldani täis, aga see oli pehme wirtsu wesi, mis täielist jänu ei kustutanud,

ega kehale karastust ei jõudnud anda. Rahwas annud järwele kui sõimuks **Wirtsjärw** nimeks ja antud nimi on täna päewani järele jäänud. Endised ilusad kõrged kaldad haljendama lehtsena metsadega ja õitsewa lilledega on ammugi järwe ümbert kadunud ja sood nende asemele tulnud, kus palju muud ei kaswa, kui mõned fidurad männid."

Nõnda on siis ka maa Wirtsjärwe ümber soone ja rabane. Järw ise on põhja poole laiem ja lõunepoole kitsam.

Küsimused: Kuda wiisi nimetati wanal ajal Wirtsu järwe?

Mis jutustab wana rahwas sest järwest?

Misjuguft maad leiame meie Wirtsjärwe ümber? Kus on Wirtsjärw laiem, kus kitsam?

§ 42. Peipse järwest.

Põhjapoolsest järwe otlast jookseb jälle Emajõgi wälja ja hakkab kohe hommiku poole woolama, Tartu st mööda Peipse järweni, kus ta Jõesuu kõrtsi juures jälle järwe jookseb; nõnda et Emajõgi laks korda järwest wälja, see on Püha- ja Wirtsu järwest ja laks korda järwe, see on Wirtsu ja Peipse woolab. Wirtsu järwest Peipse järweni on Emajõgi 95 wersta pikk. Tartu st Wirtsjärweni on 50 wersta ja Tartu st Peipse järweni on 45 wersta. Tartu st käiwad nüüd mitu aurulaewa Pihkwa. **Peipse** järw on kõige suurem järw meie maal ja Wenemaa ja meie maa raja jookseb just järwest läbi. Järwes on saar, keda **Piirisaareks** nimetatakse, sest et maapiir siit läbi käib. Resthommiku poole sõites, jõuame **Wõhandu** jõesuu ligi, kus **Wõõbsi** alemik on. Lõunepoolne järweots hüütakse Pihkwa järweks ja sinna sisse woolab lõune poolt jookstes **Weliikaja** jõgi, 12 wersta **Weliikaja** jõesust on **Pihkwa** linn. Põhjapoolse Peipse järwest jookseb **Narowa** jõgi wälja, kelle

kaldal, kuda meie üleval oleme näinud **Narwa** linn seisab. Peipse järwes on mitmesugust kala, nõnda kui: haugusid, siigu, lutsusi, räabusid, kiiski, ahwenid, latikaid, sudakaid, hobuse kalu ehk tintisid. Aga suuremad ja kallimad kalad on ikka rohkem järwest kadumas, sest et väga peenikeste nootatega püütakse, nõnda et enamiste noored kalad juba esimesel aastal wälja wõetakse. Ligi 3000 inimest üksi aga Tartu maakonnas toidawad ennast kalapüügist, ja nemad kaebawad jo väga, et kalasaak aasta aastalt ikka enam ennast väheneb.

K ü s i m u s e d: Kuhu poole jookseb Emajõgi, kui ta Wirtsu järwest wälja tuleb?

Mitu wersta on Wirtsu järwest Peipse järweni?

Miks pärast nimetatakse üks Peipse järwe saar Piirisaareks?

Misukene alewik on Wõhandu jõesuu ligi?

Kuda hiiütakse lõunepoolne Peipse järwe ots?

Misukene jõgi woolab sinna sisse?

Misukene linn on 12 wersta Welikaja jõesuust kaugel?

Misugugu kalu püütakse Peipse järwest?

Miks pärast väheneb aasta aastalt kalasaak?

§ 43. **Endla järwest ja Tartu maakonnast.**

Tartu maakonnas on 16 kihelkonda. Wasta Tallinna kubermangu raja ja Peipse järwe wahel on **Torma-Lohusuu** kihelkond **Linnutaja** mäega ja **Kalewipoja** sängiga. Torma kihelkonnas Peipse rannas, 65 wersta Tartust, on **Mušt wete** alewik.

— Shtu poole wasta Tallinna kubermangu raja on **Laiuse** kihelkond. Siin leiame ka ühe Kalewipoja sängi; pääle selle **Pedja** jõe ligidal Kalewi poja kuhja mäe.

Kärde ligidal, 66 wersta Tartust, Tallinna maa raja ligidal suure raba sees on **Endla järw**. Wana rahwas teab sest järwest nõnda jutustada: „Endla järwe kaldal elas **Wanamuisse** kasutütar **Suta**, kuldse kähara hiustega ja nõijatud filmawarjuga. Järw oli tema päralt ja tema kaitsmise all seiswad

kalad järves ja linnud ja muud elajad järve ligi-
dal. Mägede pääle kogusiwad inimesed Juta nuttu-
laulusi kuulma, sest tema armuke Endel, Ilma-
rise poeg, oli surnud. Ta nuttis nii kaua kibedaste,
kui Ilmarine temale kulbse filmawarju tegi. Kui
tema warju filma ette pani, siis wõis ta kõik kallid
kadunud päewad nõnda meele tuletada, nagu oleks ta
neid uuesti ära elamas. Snimestele laenas ta mõni
ford ka oma warju, ja sest tuleb, et meile laulus
ja jutus kadunud asjad filma ette tulewad. Juta
waim näitab lindudele teed ja Saani-laupäewa õhtul
on tema õnnistatud filmadel järwest ülestõusma udu
sees nähtaw." Bahemal pool Emajõe Palamuse-
Kodawere, Kursi, Maarja ja Akksi kihelkon-
nad. Palamuse kihelkonnas on kaks Kalewipoja sängi,
Luua mõisa all ja Kassinurmes.

Maarja kihelkonnas tuleb Kaeu järwest **Kääpa**
jõgi. Kääpa talu juures, weike silla ligidal, magab
kuulus Kalewipoja mõök ja Kodawere kihelkonnas
Mlatiskiwi juures leiame ka ühe K. p. sängi.

Akksi kihelkonnas näidatakse **Saadjärwe** kaldal
kiwi, mis K. p. üle järwe wisanud, kui ta oma wen-
dadega isa tahtmist mööda liisu õnne katsus, ja mis-
pärast temale kuninga au anti.

Tartu ümber on Tartu Maarja kihelkond
ja paremal pool Emajõe weel: Puhja, Kanno,
Nõo, Kambja, Wõnno, Rõngu, Dtepää ja
Sangaste kihelkonnad.

Küsimused: Kus kohas on Mustwete alewik?

Kus leiame meie mägesi, mis Kalewipoja sängiks nimetatakse?

Kus magab kuulus Kalewipoja mõök?

Mis räägib ennemuiste jutt kiwist, mis Saadjärwe kal-
dal seisab?

Kus kohal seisab Endla järw?

Mis teab wana rahwas sest järwest jutustada?

Mitu kihelkonda on Tartu maakonnas?

§ 44. Wõru linnast ja maakonnast.

Kui meie Tartu maakonnast lõune poole rändame, siis saame meie **Wõru maakonda**. Maantee Tartust Pihkwa läheb üle **Wõru linna**. Kiiud wiib meid ka raudtee üle Walga ja Wõru linna Pihkwa. Keiserina Katarina II. käsul pääle sai 65 wersta Tartust ja 93 wersta Pihkwast see kõige hiljem ehitatud linn meie maal 1784 aastal alustatud. Selle tarwis osutati Wõru mõis ära. Kõik uulitsad pidiwad sirged olema. Hakatusel ehitati 40 elumaja tõiste hoonetega. Linna all on suur järw, keda **Tammula** järweks hüütakse. Tammula järw on weel suurema järwega, keda **Wagula** järweks nimetatakse, **Wõhandu** jõega ühendatud. **Wõhandu** ehk **Woojõgi** jookseb **Räpina**st mööda, kus paberi wabrik on, **Wõõbjo** alewiku juures Peipse järwe. Wana rahwas pidas **Wõhandu** jõge pühaks jõeks.

Wõrult näeme meie kõige kõrgemad mäed meie maal. Siit 14 wersta lõune poole minnes, tuleb meile **Wällamägi** wastu. Ta näitab kaugemalt waadates nii kui sadul wälja, keskpaigast madalam. Kui meie tema harjale lähme, siis näeme õige kaugele, ligi 50 wersta igale poole. Mitmed weiksed järwed on mäe ümber, kaugemal hiilgawad Tammula ja Wagula järw ja hommikupoolt Peipse järw. Kaks wersta kaugemal, Haani mõisa juures, seisab kõige kõrgem mägi meie maal. Juba Haani mõis seisab ise ligi 600 jalga kõrgemal kui merepind ja **Munamägi** on weel 400 jalga kõrgem, nõnda et meie maa kõige kõrgem mägi ligi 1000 jalga kõrge on. Mäe pääl on mets kasvamas, nõnda et enam igale poole ei wõi selgeste näha. Siiski paistawad seie mitu kiriku torni: nii kui **Rõuge**, **Wastselinna**, **Wõru**, **Räpina**, **Kanapäa**, **Urwastu**, **Karola**, ja ka Lätimaalt **Adseli** kirik, **Dpekalna** ja **Marienburgi** kirikud.

Ka Wenemaalt näeme Petseri klostri tornid. Nii-
samuti Dtepää mägestikud, Dtepää Munamäega on
siin Haani mägestikku Munamäel nähtavad. Nende
mõlemate mägestikude wahel nõu sees on Wagula ja
Tammula järw, ja wiimse järwe kaldal Wõru linn.
Wiis wersta Wõru linnast Wastselinna poole on Ka-
seritsi kena järweke, kelle kaldal ilusad metsajalgud
kaswawad. Nii kui Dtepää kiriku juures meie wana
kantsi aherwarred leiame, kus wanal ajal rüütlid ela-
nud, nõnda on ka Wõru linna ligidal **Kirumpää**
kantsi müüritükid leida, kus palju sõdimist ennemuiste
olnud. Wastselinna kiriku ja jaama lähedal, 27
wersta Wõrult, seisawad weel tänapäew uhked wana
lossi müüriwared.

Wõru maakonnas on 8 kihelkonda, nimelt: Kä-
pina, Põlwa, Kanapiste, Urwastu, Karola,
Hargla, Kauge, Wastselinna ja Wõru.

Küsimused: Millal alustati Wõru linn?

Kuda hüütakse järwe, mis linna all on?

Misukene jõgi jookseb siit Peipsi järwe?

Kus seisawad meie maa kõige kõrgemad mäed?

Kuda neid nimetatakse?

Mitu jalga on Munamägi kõrge?

Misuguse kantsi müüritükid on Wõru linna ligidal leida?

§ 45. Willandi linnast ja maakonnast.

Tartu maakonna õhtupoolne piir jookseb kokku
Willandi maakonnaga. Selle maakonna päälinn
on wiljaandja maakohsta rajatud, sest wanast ajast
juba on **Willandi** linna ümber hää wiljamaa ol-
nud. Juba enne Sakslaste tulemist meie maale sei-
sis siin wana Gesti kindel linn. Siis kui meie esiwane-
maid esimest korda ära wõideti ja neid 1224 aastal
Sakslaste sulaseks tehti, sai ka siin Willandi järwe
ääres kiwikants ülesehitatud, mis kaua aega kõige
kindlam kants meie maal oli olnud. Kolmefordsed

müürid ja kraamid hoidsiwad kohta, kus palju werd on jooksnud, sest 400 aasta sees on ta 12 korda ära põletud. Nüüd on müürikantsid aga weel nähtawal. Praegune Willandi linn on järwe kaldale ehitatud ja linnas jookseb kaup, liiate linakaup õige tubliste. Linna rahwa arm on üle 5000 inimese. Willandi järwest jookseb üks oja Täna silma jõkke, kes hommiku poole jookstes Wõrtsjärwe woolab ja teine oja õhtu poole Rõpu jõkke, kes Pärnu jõkke jookseb.

Kõige suurem jõgi Willandi maakonnas on **Põltsama** jõgi, kes põhja poolt tulles, **Pedja** jõega ennast ühendab ja siis Smajõkke langeb. Juba manal ajal on selle jõe kaldal meie Gestirahwa kindel kants olnud ja 1272 ehitati seie üks kivi kants, kelle müürid 90 aasta eest jälle ülesse ehitati ja nüüd läbi puude paistab. Lõssi ümber seisab praegu **Põltsama** alewik. Põltsamaa ligidal on suur koolimaja ehitatud, kus mõne aasta eest üks kõrgem Saksa kool oli; nüüd on sääl Gesti rahwa Aleksandri kool. Kihelkondasi on **Willandi maakonnas** 8, nimelt: Põltsama, Pillistwere, Suure-Jaani, Kolga-Jaani, Willandi, Paistu, Tarwastu ja Helme.

Küsimused: Misukese maakonnaga jookseb Tartu maakonna õhtupoolne piir kokku?

Millal ehitasiwad Sakslased esimese kivi kantsi Willandi järwe ääre?

Mitu korda on see kants 400 aasta sees ära põletud?

Kui suur on Willandi linn?

Misukene jõgi on kõige suurem Willandi maakonnas?

Kellega ta ennast ühendab ja kuhu ta langeb?

Mitu kihelkonda on Willandi maakonnas?

§ 46. Pärnu linnast ja maakonnast.

Willandist õhtu poole minnes jõuame meie mere kaldale, kus Pärnu jõgi Pärnu lahte woolab. Mere

ja jõe kaldal seisab siin **Pärnu linn**, juba 600 aasta eest asutatud, väga hää sadamaga. Laewadega wiaakse siit wõerale maale mitu tuhat punda linu ja linaseemnet, sest ümber kaudu kaswab häid linu ja rahmas teeb hoolega linade kallal rasket tööd, mis ka mõnele mehele rublasi tasku toob. Sadamasse tülles toowad laewad kõige rohkem heeringid, silku ja soola. Linn on ligi kolm korda suurem kui Willandi, sest siin elab üle 13,000 inimest. 14 wersta linnast on kuulus Sindi (Zintenhofi) kalewivabrik.

Kõige suurem jõgi **Pärnu maakonnas** on **Pärnu jõgi**, kelle hallikas Paide linna ligidal on, ja keda esiteks Paide, siis Wändra, siis Tori, ja wiimaks Pärnu jõeks nimetatakse.

Pärnu maakonnas on 9 kihelk., nimelt: Karksi, Halliste, Saarde, Pärnu, Tori, Wändra, Jaakobi, Mihkli, Audru ja Testama.

Küsimused: Kus seisab Pärnu linn?

Mitme aasta eest teda asuti?

Misfugu kaupa saadetakse siit laewadega wõerale maale?

Mis kaupa toowad jälle laewad sadamasse tülles?

Mitu korda on linn suurem kui Willandi?

Kus on kõige suurema Pärnu maakonna jõe hallikas?

Kuda nimetatakse seda jõge?

§ 47. Saare maast.

Pärnu maakonnast õhtupoole minnes, saame ühe suure saare pääle, keda **Rure saareks** nimetatakse. Selle saare ja Tallinna kubermangu wahel on tõine weiksem saar, keda **Muhu maaks** kutsutakse. Muhu ja Rure saare wahel on kitsas meri, keda **weikeks wäinaks** nimetatakse, ja Muhu maa ja Tallinna maa wahel on suur wäin.

Kõige suurem ning tähtsam Lääne-maa saar on: **Saare maa** (saksaeele **Desel**) ehk Rure saar, üle 50,000 inimesega. Linn „Rure saar“ (Arensburg)

3500 inimesega, seisab mere ääres, kuhu sui ajal haigid suplema tulewad. Selle linna kohal seisib wanal ajal üks Gestlaste kants. Aastal 1205 ehitas Daani kuningas Woldemar II. ühe lossi seie, kelle ümber aegamööda praegune linn asus.

Kihelkondasi on Saare maal 12, nimelt: Linna kerkond, Kaarma kerkond, Püha, Waldejala, Põide, Jaani, Karja, Mustjala Kärkla, Kihelkonna, Anseküla ning Jämaja; üle selle loetakse weel Saaremaa konfistoriumi alla: Muhu ning Ruhnu.

Kõikipidi on Saaremaa iseolekuga. Igas kihelkonnas on oma keelemurre, isemoodi, paiguti ilusad rahwariided, oma isepreuugid ja omad wanad laulud. Enamiste igas kihelkonnas leiame endised wanad Gestlaste kantsid, mis „maalinnaadeks“ kutsutakse. Rahwas teab mõndagi „Wanast ennemuistestest ajast“ kõnelda, kus „hirmus fange mees Kalew Saaremaa wikerlast Tõllu kuulamas käinud“ n. n. e.

Mereäärised jaarlasted on julged, tublid meremehed. Kaarmal on tähtjas „Loona ning Kuigu kiwi-aul“ ning Mustjalas walmistatakse tõrwa ja lubja.

Küsimused: Kuda nimetatakse kõige suuremat ja tähtsamat Lääne mere saart?

Kuda nimetatakse kitsas meri, mis Muhu ja Saare maa wahel on?

Mis seisib Saare maa linna kohal wanal ajal?

Mitu kihelkonda on Saare maal?

Mis wõime meie mereäärsest jaarlastest ütelda?

§ 48. Riija kubermangust.

Küsimine, kuda wiisi maapind nendes wiies Gesti maakondades Riija kubermangus on, siis wõime wastata, et ta peaaegu niisamasugune on, kui Tallinna kubermangus. Ka siin leiame mitmes kohas suuri rabasi ja soosi, nõnda on Pärnu maakonnas suur Kikerpere soo. Ka Wirtsu järwe ümber on soone

ja rabane maa, nii kui Peipse järwe ligidal. Aga maa on palju mägelikum kui Tallinna kubermang. Ruda meie jo nägime, on Wõru maakonnas mägesi, mis ligi 1000 jalga kõrged on. Tallinna kubermangus oli kõige kõrgem mägi aga 544 jalga kõrge. Pääle selle ei leia meie musta mulla all mitte enam paekiwi, waid enamiste punast liiwa ja mõnes paigas sawi. Metsa- ja ajapuud on aga needsamad, keda ka Tallinna maal oleme tundma õppinud. Riisamuti on ka lugu elajatega. Rahwas on aga mõnel pool palju jõukam, liiati Willandi maakonnas. Sääal on siis ka küla koolide eest rohkem muret kantud. Keelemurre Tartu ja Wõru maakonnas tunnistab, et wistist need Gesticlased, mis nüüd sääal elawad, hiljama ajal hommikupoolt sinna oliwad tulnud. Nemad ei tanna ka mitte musta kuube, waid rohkem hallikarwalist.

Rüsimused: Kus on Gesti maakondades Riija kubermangus soone ja rabane maa?

Mis leiame meie enamiste musta mulla all Riija maal?

Mis wõime meie Riija maa metsa- ja ajapuudest nii kui elajatest öölda?

Mis tunnistab keelemurre Tartu ja Wõru maakonnas?

§ 49. Läti rahwas.

Wasta lõunepoolist Gesti maakondade rada Riija kubermangus elab Läti rahwas. Nemad ei ole mitte Gesticlaste sugulased ja nende keelemurre läheb Bene keelega kokku. Gesticlastega, oma põhjapoolse naabritega, on nemad ennemuiste alati waenus elanud, mis, Jumal tänatud, ammugi juba otsas on; ka endine ühetõise pillkamine ja põlgamine on peaaegu üsna äradunud. Kui suur see aga ennemuiste on olnud, tuletab meile jut keele keetmisest meele. Sääal jutustakse nõnda: „Wana-Isa soowis inimese kõige maapinna üle ära lahutada ja wõttis nõuaks, iga rahwale elukombeid ja nime ja keelt anda. Sellepärast

pidiwad kõik rahwa seltsid üksteise järgil ühel päewal tema ette Sinise ehk Katla mäe pääle astuma.

Wanataat ei olnud weel oma ettemalmistusi lõpetanud, sääl tuli juba üks rahwas sinna, agar sirge ja nobe. „Kas sa näed, peate juba wara olema üles tõusnud, olete mul meele pärast! Aga fatal ei tee weel mitte, kuis wõin juba teie wõrkust tasuda. Teie aega wiita ei taha ma siiski mitte. Teie peate ennast minu esirahwaks nimetama ja minu oma keel olgu ka teie.“ Nõnda on siis Eesti rahwal au Wanataadi esimese rahwa nime kanda, tema keelt rääkida ja waba olla kõigist mis Sumalale jõleduseks ja ligimisele koormaks on kaswanud. Selle otsusega läksiwad nemad kõikidest auustawad koju.

Kes tunneb neid kõiki, kes siin kokku tuliwad, kes nimetab nende nimed ja kellel on õnneks olnud nende kõikidega tutawaks saada?

Shtu kippus juba kätte jõudma ja Wanataat rõõmustas et teurikas päew lõppemas, ei tulnud enam kedagi rahwast ja wanamees hakkas tuld kustutama. Sääl tuli weel üks kõrgeninalik rahwas, wõerad hiuksed ja jahu peas, kirjus rahnitarwa riides ja kõige maailma kribu-krabuga ümber riputatud. Wanamees waatas neid wiltu silmal üle öla ja ütles: Halb ehkimine on teie aega wiitnud, sellepärast wõtke riidehalbid endile nimeks ja siimine ja sosimine keeleks.

Tõised nende järgmised ei saanud palju paremat otsust.

Nüüd armas Wana-Ssa walmis olewat ja wiskas weel põlewad tuld laiali ja wiskas ennast pikali maha wäsimust puhkama. Aga weel üks parw tuli sinna, laisad, pesemata ja häbemata. Rauge teekond ja sant tee oli nende wabandus. Laiskadele ja üleannetumatele ei ole mul midagi ise nimet anda; ega teie ometi himusta, et ma uuest tule pean üles tegema?

Aga ehk loen ma weel midagi kirja mee pinnalt. Katlasse waadates on temal waht tülits ees; ta tõu-
 tab seda wahtu kulbiga ja wiskab ühe kulbi täie maha. Maha pillatud waht lasseb tutawa hääle „latsh“
 kuulda. Hää küll, ütles Wana-Ssa; Latshid, Lat-
 shwihid peab teile nimeks saama ja teie keel olgu
 kõigist tõistest keeldest kokku kraabitud. Nõnda anti
 Lätlastele otsus kätte. Wana-Ssa läks oma teed, ka-
 tel ei ole enam jääl, aga weel on tulease nähtaw, ja
 kui kõik tõised künkad päikese paistel hiilgawad, siis
 on täna päewani Katlamägi sinise suitsu sisse katetud.“

Täheendus: See ennemuistne jut näitab meile selgest,
 et mida harimata inimene ehk rahwas on, seda rohkem on ta
 iseennast täis ja ei taha wõi ei wõi teise häid Jumala andeid
 näha ja neist lugu pidada. Haritud inimene wõi rahwas
 teab aga, et üksi teiste abi ja õpetuste läbi tema seda hari-
 duse järke kätte on saanud, kus ta seisab, ja et ta aga üksi
 teiste abi ja õpetuste läbi weel kõrgemale tõusta wõib. Selle-
 pärast on ta neile tänulik, kes teda nii kaugele on aitnud
 ja katsub oma südamest kõik uhkuse, kiusu, wihkamise, riiju
 ja wainu ohakad kiskuda, ja alandliku, tänuliku meelt ja li-
 gemise ja rahwa armastust südamesse süttida. Üks rahwas
 pidagu sellepärast ühest teisest tõeste lugu! Kõik pillamine,
 põlgamine ja riid kadugu üsna ära! Meie oleme jo kõik ühe
 Taewa Ssa lapsed. Himo ikka kaugeemale saada, kihutagu
 meid üksi hariduse tee peal teistega wõidu jooksta.

Läti rahwas ei ela mitte suures külades, waid
 enamiste üksikuis taludes. Nende elumajad ei ole
 küll mitte igal pool ühesugused, aga ikka näitawad ne-
 mad wiisakamine ehitud, kui meie maarahwa eluma-
 jad; nõnda et Lätirahwal igal pool puhtamad pare-
 mad eluhooned on. Duest astume meie korstnaga
 kõöki, kus aga sööki tehakse. Kõögi kõrwas, paremal
 käel on suur elutuba, ühe ehk kahe aknaga ja ahjuga,
 teda kõögist kätakse. Siin elab peremees oma naise
 ja lastega. Toa kõrwas leiame weikse käekambre.
 Rahemal pool kõögi kõrwas on sulaste ja tüdrukute

elufambrid. Suitsutuba ei olegi, sest rehealune ei ole elumajaga mitte ühe katuse all, vaid enamiste põllu pääl. Gluhoone ümber seiswad aidad ja karjalaudad, kapsa- ja õunapuuead.

R ü s i m u s e d: Kus elab Läti rahwas?

Kellega on Läti rahwas ennemuiste alati waenus elanud?

Mis jutustab ennemuiste jutt keelekeetmisest?

Mis võime meie Läti rahwa eluhoonetest ütelda, kui meie neid Eesti rahwa elumajade kõrwa paneme?

§ 50. Riija linnast.

Läti maal, see on lõunepoolse Riija kuberman-gus jookseb Riija ja Kuura maa wahel suur **Wäina** (Düüna) jõgi Riija merelahte. Jõe suus on kindel linn nimega **Düünamünde**. Rakstoistkümmend wersta jõe suust Wäina jõe kaldal ehitati 690 aasta eest, see on 1201 aastad pärast Jesuse Kristuse sündimist **Riija** linn, kus praegu 170,000 inimest elas. Üheksa kord on waenlased tema müüride all olnud. Mitmed tulekahjud on teda ära rikkunud; fakt on tuhande wiisi inimesi ära tapnud, aga ikka kaswis rahwakogu sääl sees aega mööda jälle perekamaks. Kõwerad uulitsad täis kaubapoodisi käiwad uhkede majade ja kirikute wahel. Veel mõne aasta eest nägime linna ümber kõrged müürid ja sügawad kraawid; nüüd on kraawid täis täidetud ja müürid mahakistud ja nende asemele uhked majad ehitatud. Iga aasta tulewad Wene maalt mööda Wäina jõe wiljadega täidetud lodjad, ja mitu tuhat laewa mere kaudu, kes wõeralt maalt kõiksugu kaupa kaasa toowad, jooksewad sadamasse ja wiivad jälle siit linna, lina- ja kanepiseemet, wilja raswa ja puid. Üle 140 wabrikud leitakse linnas ja linna ümber. Sääl kedratakse ja kudutakse willu ja poomwillu, sääl tehtakse paberid, walatakse raud riistu ja mõnda muud asju. Riijast läheb raudtee mööda paremat Wäinu jõekallast

Düinaburgi linna. Selle tee pääl on kõige ilusam koht wana Kufenoisa kantsi juures, keda nüüd **Kofenhufen** hüütakse.

Küsimused: Kuhu jookseb Wäina jõgi?

Kuda nimetatakse kindel linn, mis Wäina jõe suus on?

Millal asutati Riija linn?

Mitu inimest elawat sääl?

Kuhu wiib meid raudtee, mis mööda paremat Wäina jõekallast on ehitatud?

Kus on selle tee pääl kõige ilusam koht?

§ 51. **Walga ja Wolmari** maakonnast.

Läti maal ehk lõunepoolse Riija kubermangus on 4 maakonda. Wasta Pärnu maakonda seisab **Wolmari** maakond; wasta Willandi, Tartu ja Wõru maakonda jälle **Walga** maakond. Kui meie Tartust mööda Riija-Pihkwa raudteed Riija poole sõidame, tuleme meie kõige esiteks Walga linna, 78 wersta Tartust. Selle linna nimi oli wanal ajal **Pödel**. Kuda kõik weiksemad linnad meie maal, on siin ka enamiste aga puust ehitatud majad. Nüüd on sääl üle 5000 inimest elamas. Wiiskümmend wersta Walgast, ka Riija tee ääres **Kõiwa** ehk **Ma** jõe kaldal on **Wolmari** linn, 1283 ehitatud; praegu 2500 inimesega.

Wäinu jõe järele on kõige suurem jõgi Riija kubermangus **Kõiwa** jõgi. Tema hallikas on **Wõnnu** maakonnas, **Alluste** järwes wana **Peabergi** lähedal. Säält jookseb tema keshommiku poole, Walga linna ligidale, läänab siin westkaare poole, **Wolmarist** läbi **Wõnnu** linnast mööda, Riija maakonda ja langeb merde, Riija lahte.

Kõiwa jõgi, on omale sügawa sängi punase liiwa fiske kaewanud. Kewade tõuseb tema wäga kõrgele ja mõni ford otsib ta omale tõisi kohtasi, kust tema läbi jookseb. Mitmes kohas on **Kõiwa** jõe kaldad wäga ilusad. Kõige ilusamat aga **Toreida**

juures. Mõlemail pool jõge on kõrged punase liiva-kiwi mäed näha ja enamiste kõiksugu lehepuudega kaetud. Sääb näeb waataja film tammefi, nienepuid, jalakaid, kase-, saare-, saraka- ja mõndasugu tõihi puid. Raks uhket mõisa seisawad Toreida ligidalt, neid nimetakse Kremoon ja Segewold.

Rüsimused: Kui meie Tartust mööda Riija-Bihkwa raudteed Riija poole sõidame, misufese linna tuleme meie kõige esiteks?

Mitu wersta on Walga linn Tartust?

Misufene linn on 50 wersta Walgast ka Riija tee ääres ja Kõwa jõe kaldal?

Misufene jõgi on Wäina jõe järele kõige suurem jõgi Riija kubermangus?

§ 52. Wõnnu linnast.

Siin elaswad ennemuiste Liwi rahwas, Gesti rahwa sugulased. Siis kui Saksamaalt esimene katoligi piiskop, nimega Meinart, 1286 Liwi maale tuli, elas Toreidas Liwi maa pealik Raupio. Munk Diitrik tuli tema juure ja meelitas teda ristiusule. Mõnda oli Raupio esimene rahwa wanem, kes ennast ristida lastis. Juba oliwad ka mõned tõiised alamad uue usu wasta wõtnud, aga armaswad, et suur wiljaäpardus, mis kätte juhtus, neile nuhtluseks Wana Sumalatest olla saadetud, teda nemad oliwad maha jätnud. Sellepärast pidi Diitrik tapetud saama. Rahwas tuli kokku ja targad katsusiwad oma wana Sumala tahtmist arpu küsimisel teada saada. Walge hobune toodi wälja ja lasti teda odawarre üle käia. Hobune astus aga pahema jalaga üle odawarre, see tähendas, et Diitriku surm mitte wana Sumalate meele pärast ei näitnud olewat. Sääb hõiskas tark: „Pühkige hobuse selg puhtaks, Ristiusu Sumal istub nägemata hobuse seljas ja juhatab tema jalale teed. Seda tehti, aga hobune tõstis jälle pahema jala ja Diitrik jäi selle läbi elusse.“

Raks wersta Kõwa jõest, 33 wersta Wolmarist ja 80 wersta Riijast on Wõnnu linn. Millal linna

Riija-Bihkwa raudteel
 Wõnnu linnast

ja lossi hakati ehitama, ei teata enam selgeste. Siiski võime ütelda, et mõlemad õige wanad meie maal võivad olla, rüütli aja hakatusel alustatud. Kirik on ligi 600 aastat wana ja sääl leiame mitu wana furnu kivi. Wana lossi müürid seiswad weel ilusa inglisaaja ääres. Linnas on kaks turu ja mõlemate pääl kaew, kus wesi maa-aluste torudest wälja jookseb, ilma et keegi enam teaks, kui kaugele nende ots maa alla ulatab. Linnas elawad üle 4000 inimest.

Küsimused: Kes oli esimene katoligi piiskop Liwi maal?

Miksal tuli tema Liwi maale?

Kes elas sel ajal Toreidas?

Kes meelitas teda ristiusule?

Miks pärast taheti Munka Diitrikut tappa?

Kelle läbi jäi ta aga elama?

Mitu wersta on Wõnnu linn Riijast?

§ 53. Wõnnu maakonnast ja Läti maast.

Wõnnu maakonnas on Läti maa kõige kõrgem mägi, 30 jalga madalam kui Munamägi, Haani mõisa juures. Tema nimi on Läti keele Gaising-kalns, see tähendab Tuule mägi. Siit võib õige kaugele waadata. Mäed, orud, metsasalgud, mõisad, kirikud, weskid ja talumajad on igal pool näha, kuhu poole aga filma pöörab. Nende wahel hiilgawad ligi 17 weiksemat ja suuremat järwe. Pääle Wäina ja Rõiwa jõge on weel kaks suuremat jõge Läti maal. Ühe nimi on Gwst, Wõnnu maakonnas. Tema tuleb suurest Lubaani järwest ja woolab Wäina jõkke. Teine jõgi on Saalitsa jõgi ja woolab Usti ehk Burtnefi järwest merde, Wolmari maakonnas mitte kaugele Gesti ja Läti rajast. Järwest on Läti maal küllalt leida. Kõige suuremad on nimetatud Lubaani ja Usti järw; pääle selle võime weel Walga maakonnas Wõru maakonna raja ligidal Marienburgi järwe meele tuletada. Selle järwe ääres

näeme meie weel wanad lossi müürid, kus kuulsa Keisri Beetri I. abikaasa Katariina I. oli sündinud.

Metsad, wõsudikud, lilled ja loomad on Läti maal niisamasugused kui põhja pool Riija kubermangus. Põllud kannawad ka rukkid, nisu, odre, kaeru, kartohwliid, hernerid ja linu. Kõige paremaid linu nime-tatakse Marienburgi linadeks.

Küsimused: Kus on Läti maa kõige kõrgem mägi?
Mis ta nimi on?

Misukesed jõed on pääle Wäina ja Kõiwa jõge kõige suuremad Läti maal?

Misukesest järwest woolab Emsti jõgi Wäina jõkke?

Misukesest järwest woolab Saalitsa jõgi merde?

Misukene järw on pääle Lubaani ja Asti järwe kõige tähtsam?

§ 54. Kuura maa päälinnast.

Siimi maa lõunepoolne raja jookseb Kuura maa rajaga kokku. Wäina jõgi teeb mõlema kubermangudele wahet. Kõige suurem jõgi on siin Kuura maa Na jõgi. Kaks jõge Memel ja Muus jooksewad Bauske linna juures kokku ja jäält maalt hüütakse jõgi Naks. Tema jookseb Kuura maa päälinnast Miitawast läbi ja 32 wersta Riijast tuleb ta õige mere ligidale, aga ei jookse merde waid rannast mõnikord aga 150 süllda, mõnikord ka 3 wersta kaugel ikka õhtupoole, kuni Wäina jõkke, kus jõesuus Bolberaa alem on. Jõe- ja mereranna wahel on siin mittu kohta, kus wõerad mereweel käiwad. Kõige kuulsam mereweel suplemise koht on Dubbeln, 14 wersta Riijast ja 40 wersta Miitawast. Mõlema linna wõib aurulaewadega siit sõita. Nüüd on ka raudtee Riija ja Miitawi wahel walmis, nõnda et Kuura maa päälinn, Läti keele Selgawa oma 25,000 inimesega peaaegu Riija alewiks wõiks kutsuda, sest ühe tunniga wõime Miitawist Riijas olla.

Küsimused: Misukene jõgi on Siimi maa ja Kuura maa raja pääl?

Mitu wersta Riijast on Kuuramaa päälinn?

Kuda nimetatakse Kuura maa päälinn?

Misufene jõgi jookseb Miitawist läbi?

§ 55. Kuuramaa linnadest.

Tõine suurem jõgi Kuura maal on **Windawi jõgi**. Tema tuleb lõunepoolt Wene maalt, woolab **Goldingist**, kõige wanemast Kuura linnast läbi, kus ta wesi üle kaljude kufub ja langeb **Windawi** linna all merde. Nimetatud linna all on hää sadam ja wõeramaa laewad jookswad küllalt sadamasse, heeringid ja soola tuues ja linu, linaseement, wilja ja puid arawiies.

Kõige lõunepoolsem Wene maa sadam Baltia ehk Lääne mere rannas on aga **Liibawa** linn. Nimetatud linn seisab Liibawi järwe ja mere wahel. Siin oli ennemuiste Läti rahwas oma suuremat eba-jumalat Perkuni teeninud ja seda kohta Deepaja, see tähendab Pärnapuu linnaks nimetatud; sest sääl kaswab väga palju pärna ehk niinepuid. Liibawist wiib raudtee Wene maale, Kowno linna ja säält ikka kaugemale.

Küsimused: Misufene linn on kõige wanem linn Kuura maal?

Kudas hüütakse seda jõge, mis siit läbi jookseb?

Misufese linna all langeb ta merde?

Kus on kõige lõunepoolsem Wene maa sadam Lääne mere rannas?

§ 56. Kuura maast.

Kuura maa on Liivi maast natuke soojem, sellepärast leiame siin juba rohkem lehepuid, liiate tammesi niinepuid ja jalakaid. Wesikaare ja põhjapool kasvawad suured metsad, kelle eest ka rohkem muret kantakse kui meie maal. Rabasi ja soosi on paiguti ka leida, niisama rohkest ka järwi. Nende wahel on aga ka hääd põllud ja heinamaad. Pääle rukki, odra, kaera kasvab sääl nisu, aga linu ei teha küll mitte nii palju maha kui meie maal. Põllumehed Kuura maal on enamiste Läti rahwas. Põhja pool Kuura maa raja ligidal elab ka tõistfugu

rahvast. Doondangi mõisa järele, Domesnina ranna ääres elab veel mitmes külas wana Liimi rahwas, Gesti ja Soome rahwa sugulased. Nemad räägiwad isekeskis Liimi keelt, kirikus kuulewad nemad aga Läti keelt, nõnda et aega mööda Läti keel nende emakeelt hoopis saab lämmatama. Enamiste toidawad Liimlased kalapüügist oma pääd ja olivad kuulsad mererööwliid olnud. Ööldakse, et kõik Kuura- ja Liimimaa rand Liibawist kuni Salitsa jõeni wanal ajal Liimi rahwa päralt olnud. Veel 80 aasta eest leiti Salitsa jõesuus mõnda meest, kes Liimi keelt oskas.

Kuura maa Lätlased elawad niisamuti kui Liimi maa Lätlased ükssituis taludes. Rikaste mõisniktude uhkete hoonte ümber leitakse sagedaste suured ilusad inglisajad. Suutisi elab siin maal palju; enamiste kauplewad nemad mööda maad ümber käies ja sõites.

Küsimused: Mitspäraast leiame meie Kuura maal juba rohkem lehtpuid?

Mis võime Kuura metsatest ütelda?

Misjugu wilja kasvab Kuura maal?

Kus elab veel wana Liimi rahwa jugu?

Mis leitakse sagedaste mõisnikute hoonete ümber?

Misjugu rahwas elab pääle Lätlaste ja Sakslaste Kuura maal?

§ 57. Soome maast.

Kui meie, kas Tallinnast, Lontowast ehk Narwast laewaga põhja poole purjetame üle Wiru- ehk Soome mere, siis jõuame paraja tuulega mõne tunni pärast **Soome maale**, kus eluwifide, kombede, wene ja keele poolest meie ligemad sugulased elawad, kelle käänuist, Gesti rahwas olivad ennemuiste lahkunud. Nemad nimetawad iseennast Soomlasteks ja meid hüüawad nemad Wirulasteks. Soome maa on väga kaljune ja täis järwi, aga siiski võib rahwas wäsimata töö läbi oma pääd toita. Nemad elaksiwad palju õnnelikumalt, kui mitte külma läbi väga sage-

daste wilja äpardust neil ei juhtuks, mis wahete wahel suurt nälga sünnitab, nõnda kui mõne aasta eest, kus rahwas tuhanda kaupa nälja küüsis surma leidis. Mere rannas elawad osawad kala- ja laewa mehed, ja enam kestmaad leiame suuri wabrikuid, kus kuulsaid raud- ja terastriistu, hääd paberid ja igauhel tuttamat rootsi-riiet tehakse. Soome maa päälinn on **Helsingi**, hääd sadamaga, kuulsa suurekooliga ja 48,000 inimesega.

Helsingi linna ees on seitsme saare pääl kaljude sisse kalju koopad raiutud, keda kasemattiteks kutsutakse ja kelle seest suuredlülkid oma ninad wälja pistawad ja linna waenlase wasta wõiwad kaitseada, kes tema pääle tahab tungida.

Põhja pool Soome maal ehk **Lappu maal** elawad Lapplased ka Soome ja meie rahwa sugulased. Nüüd seisab juba Soome maa üle 80 aastat Wene maa walituse all enne seda oli ta Rootslaste päralt ja sellepärast kuuleme Soome maal tihti ka Rootsi keelt. Helsingist wiib meid raudtee põhjapoolle **Tawasthusi** linna ja hommitu poole üle **Wiiburi** linna meie suure riigi uue päälinna **Peeterburi**.

Küsimused: Kus elawad eluwõiwad, kumbede, were ja keele poolest meie ligemad sugulased?

Ruda hüüawad Soomlased Eesti rahwast?

Misukene meri on Eesti maa ja Soome maa wahel?

Misugune on maapind Soome maal?

Mis on sääl tihti leida?

Mis sünnitab sääl wahete wahel suurt nälga?

Misuke linn on Soome maa päälinn?

Misugu rahwas elab põhjapool Soome maal?

§ 58. Peeterburi kubermangust ja Peeterburist.

Misamuti wõime nüüd Baltistist üle Tallinna, Rakwere ja Narwa ikka hommitu poole sõites **Peeterburi** saada. Kes sui ajal Tartust aurulaewaga Pihkwa sõidab, leiab sääl ka raudtee ees, kes

teda Peeterburi wiib. Igaüks on wisti juba sest suurest kuulsast Wene riigi päälinnast ja Keisri elukohast midagi kuulnud. Aga kellel waba mahti ja raha kopikaid taskus on, et sinna wõib minna, ei saa seda teekonda wistist kahetsema. Peeterburis elawad praegu 930,000 inimest, niisama palju, kui Gextlasi wõldatse olewat ja linn ei ole enam kui 188 aastat wana; sest Peeter I. asutas teda 1703 **Neewa** jõe kaldale. Peeterburi ümber on mitu weiket linna ja Keiser ise elab Gatschinas, 40 wersta siin pool Peeterburi ja sui ajal Peeterhoowis, mare ligidal. Peeterburi ees Wiru ehk Soome meres kaljusaarte pääl seisab tema kindel linn suure sõa- ja kaubalaewade sadamaga **Kroonstat** nimi. Peeterburi on Wene maa päälinna kõrwas ühtlase oma nimelise kubermangu päälinn, sest Peeterburi kubermang ehk Ingri maa ja meie maa rajad jooksewad kokku. Kuda juba ülewal nägime, jookseb Narwa jõgi just raja pääl ja keskpaigast Peipse järwest käib piir läbi. Peeterburi kubermangus elab pääle Wenedaste ka Soomlaste ja wiimasel ajal oli mõni talupoeg Gesti maalt ka sinna rändanud ja pesaaset leidnud. Niisamuti leiame ka maarahwast Riija kubermangus Lätlaste keskel Marienburgi ja Swanenburgi wahel, kes juba ennemuiste seie oliwad tulnud.

R ü s i m u s e d: Kes on Peeterburi asutanud?

Millal teda asutati?

Misuke jõgi jookseb Peeterburist läbi?

Kus elab keiser sui ajal?

Misukene linn on Peeterburi ees Wiru mere kaljusaarte pääl?

Kuda nimetatakse weel Peeterburi kubermang?

§ 59. Pihkwa kubermangus.

Wasta keskhoimiku Riija kubermangu on **Pihkwa** ehk **Blesku** kubermang. Siin elawad raja ligi-

dal, wasta Wastfeliina kihelkonda mitmes külas Gestlased, seda naabrid Setukeseks nimetawad. Nemad on eneste tunnistust mööda maarahwas, aga kumardawad wenewärki Jumalat, elawad palju puh-tamalt kui meie rahwas mitmes paigas Tallinna ja Riija kubermangus. Sääl leiame weel tänapäew wanu Gesti rahwa riided, mõne wana wiisi ja laulu. Wiimsel aastabel on mõni talupoeg Tallinna ja Riija kubermangust Pihkwa kubermangu rändanud. Dölbakse, et, sääal praegu 12000 Gestlast elawad. Need wäl-jarändajad, kes Peeterburi ehk Pihkwa kubermangus aset on leidnud, wõiswad kül mõne päewa pärast oma endisest kohast sinna saada, aga need, kelle himu neid Samaarasse, Kaukasiasse ja Krim-misse ajanud, ei olnud wistist ette teadnud, kui pikk tee sinna maale oli, sellepärast tahame siis lõpetuseks lühidelt weel mõnda meie suurest Wene maast jutus-tada, kelle päralt ka meie weike isamaake on.

Küsimused: Kus elawad Setukesed?

Mis leiame meie weel tänapäew sääal?

Kelle sugulased on see rahwas enese tunnistust mööda?

Kui palju Gestlasi elawad Pihkwa kubermangus?

Kust on nemad sinna tulnud?

§ 60. Moskwa ja Nishni-Nowgorodist.

Tallinnast loetakse 360 wersta Peeterburi ja Narwast 151. Tartust 323 ja Pihkwa 257 wersta. Nüüd wõime ka Tallinnast, Tartust, Rakwerest ehk Narwast mööda raudteed Peterburi sõita; niisamuti ka Wõrust ja Pihkwa. Peterburist wiib meid jälle raudtee keskohmitu poole Moskwa linna, wana Wene maa päälinna, ja see tee on 604 wersta pikk. Moskwa linnast läbi jookseb Moskwa jõgi. Jõe kaldal, mäe pääl, kõrge müüride taga linna keskel seisab kuulus Moskwa kindel linn **Kremi**, kus ühes kirikus kõik Wene Keisrid kroonitakse ja tõises kõik endised Suu-

red Würestid ja Tiarid enne Peetrid maetud on. Siin Kremliis on siis ka Keisri elumaja oma uhkede, suurte saalidega ja wanast ajast weel järele jäänud Suure Würestide elufambritega. Linnas on ülewäga palju kirikuid; kõige suurem ja ilusam on 1884 aastal sisseõnnistatud Peastja kirik. Moskwas leiame ka kõige wanema suurekooli Wene maal. Moskwest wõime meie raudtee pääl weel kaugemale hommiku poole sõita ja jõuame sääl **Nishni-Nowgorodi** linna, 1014 wersta Peeterburist. Siin on sui ajal otsatu suur laa t, kuhu mitme miljonide rubla eest kaupa kokku tuuakse ja ära müüakse. Linn seisab suure **Wolga** jõe kaldal, just sääl kohal, kus **Okajõgi** Wolga jõkke woolab. Suure Wolga jõe hallitab ärkawad **Walwai** mägestikkudes, Peeterburi ja Moskwa wahel. Peeterburi ja Moskwa raudtee läheb **Tweri** linna ligidal üle Wolga jõe. Juba **Tweri** juures kannab Wolga lodjast ja ka weikemaid aurulaemu; aga Nishni-Nowgorodist käiwad sui ajal suured laewad gige tihti kuni Wolga jõe suuni.

R ü s i m u s e d : Mitu wersta on Peeterburist Moskwa?

Kus kroonitakse kõik Wene Keisrid?

Kus on kõige wanem suurkool Wene maal?

Kus peetakse otsatu suur laa t?

Wijuke jõe kaldal seisab see linn?

Kus on Wolga jõe hallikas?

Kus kohal läheb Peeterburi-Moskwa raudtee üle Wolga jõe?

§ 61. Wolga jõest.

Nishni-Nowgorodist woolab Wolga ikka hommiku poole, kuni **Kaasani** linnani, kus ida- ehk põhja- hommiku poolt **Urali** mägestikkudest tulles **Kaama** jõgi Wolga jõkke langeb. Kaasani linnas on jälle üks suurkool. Kaasani linnast hakkab Wolga jõetee ikka enam lõune poole hoidma; teeb siis **Samaara** linna ligidal looga hommiku poole ja woolab säält

jälle lõune poole funi Sarepta linnani, kus jõgi keshommiku poole jookstes Astrahani linna juures Kaspia merde langeb. Jõgi on 3500 wersta pikk ja hää kaubatee kõigile kubermangudele, kellest tema läbi käib. Põhjapoolsed maad saadawad tema pääl puid ja kasuta nahku minema; keshwenemaa oma wiljarikkust, liiate kuulust püülijahu, idapoolsed maad Urali mägedest rauda ja wäste ja keshommikupoolsed kubermangud oma rohket kalasaaki ja soola. Wolga jões püütakse palju kalu, nende seas ka rohkestest tuurakala, kelle mari wene keele ирпа (ifra), saksa keele kawiär, kalliks maiuse roaks peetakse. Pääle selle leitakse Wolgas ka ühte suurt kala, kellest kalaliimi (Hausenblasen) tehakse. Wolga jõe paremal all on kõrge ja pahem madal.

Küsimused: Misukesed jõed jooksewad Wolga jõkke? Misukesed linnani woolab Wolga ifka hommiku poole? Kuhu poole hakkab siit Wolga jõtee ifka enam enast hoidma?

Misukesed linna ligidal teeb ta looga hommiku poole?

Misukesed merde langeb ta?

Kellele on Wolga hääks kaubateeks?

Mis saadawad põhjapoolsed kubermangud tema pääl minema?

Mis keshwenemaa, mis idapoolsed, mis keshommikupoolsed kubermangud?

Misfugu kalu püütakse Wolga jões?

§ 62. Gestlaste sugulastest Wene ja Siberi maal.

Nishni-Nowgorodi ja Kaasani wahel elawad Soome ja Gestid rahwa sugulased, nimega Botjädid, ja enam põhja poole Sörjenid. Ka Kaasani pahemal pool Wolgad, Sheremissi rahwas ja paremal pool Mordwini rahwas on were ja keele poolt Soomlaste ja Gestlaste sugulased. Nende eluviisid ja kombed, nende riided ja riistad tuletawad weel tänapäew meile meele, et siin Gestirahwa sugu

elab, ehk küll nende keelemurre koguni wõeras meile näitab, aga kirjamehed wõiwad warsti aru saada, et nende keel meie keelega kokku läheb. Nemad on Wene usku ja lähewad aast' aastalt ise ka ikka rohkem Wenelaseks. Targemate kirjameeste tagauurimiste mööda oliwad wistist ka Soome ja Gesti rahwas üksford Wolga jõe kaldal elanud ja ennemuiste weel kaugemalt hommitu poolt sinna tulnud; sest taga Urali mägesi **Siberi maal** üle 3000 wersta Peeterburist elawad ka Soome ja Maa rahwa ennemuistjed sugulased, teda **Wogulid** ja **Dstjaid** kutsutakse, kes weel paganad on ja ennast linnu- ja kalapüüdmisest toidawad.

Uga kuida juba ülewel kuulsiime, on mitu talu-pere wiimsel aastatel Wolga jõe kaldale, liiate **Samaara** kubermangu läinud oma õnne otsima. Sinna on Peeterburist 1800 wersta.

Et üleagnetumaid, kes warastawad, rööwiwad ja tapawad ja muud kurja tööd teewad, tühja, see on **Siberi maale** saadetakse, teab iga laps, aga kui kangel nimetatud maa meilt on, tahame seie ülesse panna. **Tobolski** linn on ligi 3000 wersta; **Tomski** linn üle 4000; **Irkutski** 5800 ja **Nersinski** linn 6900 wersta Peeterburist. Mida suurem kurjategija, seda kaugemale teda saadetakse.

Küsimused: Kuda nimetatakse Gesticlaste sugulasi, kes **Nishni-Nowgorodi** ja **Raasani** wahel elawad?

Kuda nimetatakse Gesticlaste sugulasi, kes **Raasani** ja **Samaara** wahel elawad?

Kus on kirjameeste tagauurimiste mööda wistist Gesti rahwas ka üksford elanud?

Kuda kutsutakse seda rahwast, kes taga Urali mägesi **Siberi maal** elab ja ka Gesti rahwa sugulased on?

§ 63. Kaukaasia maast ja Krimmiist.

Kes nüüd **Kaukaasia** maale tahab reisida, see wõib sui ajal mööda Wolga jõe edasi lõunepoole

kunni Sarepta linnani sõita. Säält wiib teda raudtee Donni jõeni ja mööda Donni jõge, kelle kaldal Kassa kad elavad, sõidab ta Afowi mereni, kust weel ligi 600 wersta Kaukaasia mägestikuni maad on. Talwe ajal, kus aurulaewad ei sõida, on tulusam Moskwaist mööda raudtee üle Harkowi linna, kus ka suurkool on, Afowi mere rannani sõita. Afowi meri, mis üks jagu Mustast merest on, seisab 1100 wersta Moskwaist lõune poole. Musta mere ja Kaspia mere wahel leiame kõrged **Kaukaasia** mäed. Musta mere põhjapooses rannas Afowi mereääres seisab **Krimmi** poolsaar. Nimetatud poolsaare pääl elavad Tatarlased ja sääl on kuulus Sewastopoli linn, keda Prantsused ja Ingliseid Krimmi sõas ära rikkusiwad. Musta mere lääne rannas seisab kuulus kaubalinn **Odesja**, kus ka üks suurkool on. Odesja ja Krimmi wahel woolab Musta merde **Dnjeperi** jõgi, kelle kaldal 500 wersta jõe suust kuulus wanaaegse Wenemaa päälinn **Kiew** seisab. Ka siin on üks suurkool. Odesjast wiib raudtee Kiewi ja säält Kurski linna kaudu Moskwa. Dnjeperi jõgi armatakse 1500 wersta pikk ja tema hallikad tõusewad Wäina ehk Düüna ja ka Wolga jõe hallikate ligidal, aga nõnda, et Wäina jõgi oma hallika kohast õhtupoole ja Wolga jõgi hommiku- ja Dnjeperi jõgi lõunapoole woolab. Kiija linnast wõime mööda raudtee Düünaburi ja Witebski linna kaudu niisama Moskwa kui Kiewi linna sõita.

Dünaburi linnast mööda läheb ka Peeterburist üle Pihtwa tehtud raudtee Wilna linna. Üks raudtee aar jookseb siit Pohla maa päälinna **Warshawi** ja tõine aar üle Rowno linna **Saksa maale**.

Küsimused: Kudawiisi wõime Kaukasia maale jaada?

Misufese merede wahel on Kaukasia mäed?

Kus on Krimmi poolsaar?

Misukene kuulus kaubalinn seisab Musta mere lääne rannas?

Kus woolab Dnjeperi jõgi Musta merde?

Misukene kuulus linn on selle jõe kaldal?

Misjuguuste jõe hallitad ei ole mitte väga kaugel üksteisest?

§ 64. Wene riigi piiridest.

Wenemaa põhjapoolse piiril leiame meie **Walge mere** ja lõunepoolse piiril **Musta mere**. Walge merde woolab juur **Dwina** jõgi. Walge mereft Musta mereni loetakse 2000 wersta. Walge meri on aga üks jagu **Põhja-Jäemereft** ja sellepärast leiame pääle Walge merd Wene maa põhjapoolse rannas ka **Põhja-Jäemere**.

Lõunepoolse Wene maa piiril oleme ka pääle Musta mere **Kaspia** mere tundma õppinud. Mõlemate merede wahel jookseb lõunapoolne Wene maa raja **Perfia maa** rajaga kokku.

Hommikune Wene maa raja on meilt väga kaugel, üle 10,000 wersta.

Õhtupoolse Wene maa rajast leiame **Baltiski** ehk **Lääne mere**. Siin elame meie ja meilt põhjapoolse **Soomlased** ja **Lapplased**. Wene ja Rootsi rajad jooksewad siin kokku. Meilt lõunepoolse minnes leiame õhtupoolse Wene riigi piiril hakatusel **Lätirahwast**, siis **Leedurahwast** ja **Pohlakaid** elamas, kus Wene ja **Sakja maa** kokku lähwad. Pohla maa ja Musta mere wahel rajab **Austria riik** meie riigi vastu.

Küsimused: Misukene meri on Wene maa põhjapoolse piiril?

Mitu wersta loetakse Walge mereft Musta mereni?

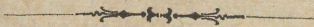
Kui kaugel on hommikupoolne Wene maa raja meilt?

Kuda nimetatakse seda merd, kelle läbi õhtupoolne Wene maa raja jookseb?

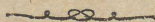
§ 65. Lühikene otsus süüdinud asjust meie maal.

See suur riik, kelle liikmed meie praegu oleme, sai juba rohkem 1000 aasta eest põhjandatud. Üle

90 miljoni, inimesi, see on sada korda rohkem kui Gesticlasi ülepea armataks, elab ses määratumas riigis, kelle juures terve Giroopas üle käib. Üle 175 aastat on nüüd meie maa Wene walitsuse all rahupõlwe leidnud, kus enne seda ümberkaudu armates 500 aastat sõakära ja werewalamine meie maa pinnalt palju ei löpenud. Gesti ja Liivi maa olivad nimetatud aja sees mitme walitsuse all ohkades kannatanud. Hakkatuselt seisis Tallinna maa Daanlaste ja Riija maa Sakslaste käes, kus siis ka põhjapoolne Gesti maa kõik Ordo ehk Sakslaste rüütlistelt päralt oli. Üks wähe seisis meie maa ka Pohla walitsuse all ja 280 aasta eest tulivad Rootslased seie. Nende käest wõttis Keiser Peeter I. wiimaks suure põhjasõas (1700 — 1721) Gesti ja Liivi maa ära, ja sest ajast kunni meie päiwani ei ole Jumal tänatud meie maa ja rahwas enam sõda näinud. Keisri Aleksandri I. walitsuse all (1819) päästeti rahwas orjakütkest ja tehti priiuse osaliseks. Nnsa Keisri Aleksandri II. all on meie rahwale mitu säädusliku armuanet kingitud, mis läbi ihulikule priiusele igapidi tugewust kaswis. Rahwa oma kõige suurem mure peaks nüüd aga olema, waimu wabaduse ehk priiuse eest hoolt kanda, et tuimus ja pimedus seemne idanemist ei keelaks, mis ülema walitsuse poolt tema õnneks on külmatud. Jumal ise aga kaitsegu ja õnnistagu meie maad, rahwast ja riiki, kõige rohkemalt meie kõrget ja armulist Keisrit Aleksander III., et meie kawa tema pehme tiiva all ühte wailliku ja rahulise elu leiaksime kõiges Jumala kartuses ja auustuses.

 „Kodu- ning isamaa õpetusele“ häda pärast tarmuline Gesti, Liivi ja Kuura maa kaart on H. Paakmanni raamatu poes Tartus müüa.

I u h a t a j a.

		Lehek.			Lehek.
1.	Silmapiirest	9	§ 37.	Gesti rahwa jumalateenistujest, ristimisest ja usu puhastamisest	56
2 ja 3	Jlmaqaartest	10	§ 38.	Ennemuistised jutud Tartu linna kohast	58
4.	Tuulest	11	§ 39.	Tartu linnast	61
5.	Weest ja weeaurust	12	§ 40.	Emajõest ja Pühajärwest	62
6.	Udust ja pilvedest	13	§ 41.	Wirtsu järwest	63
7.	Wihmast, lumest, rahest	14	§ 42.	Peipse järwest	65
8.	Rastest ja härmatujest	15	§ 43.	Endla järwest ja Tartu maakonnast	66
9.	Jäätisest	16	§ 44.	Wõru linnast ja maakonnast	68
10.	Hallikatest	17	§ 45.	Willandi linnast ja maakonnast	69
11.	Ühe weetilga elukäit	18	§ 46.	Pärnu linnast ja maakonnast	70
12.	Sõe kaewandusest, suust ja kallastest	20	§ 47.	Saare maast	71
13.	Wälgu löömisest	21	§ 48.	Riija kubermangust	72
14.	Müristamisest ja taewa wehklemisest	23	§ 49.	Läti rahwast	73
15.	Wikerkaarest	24	§ 50.	Riija linnast	76
16.	Päikese teeringist	25	§ 51.	Walga linnast ja Wolmari maakonnast	77
17.	Päiksest	27	§ 52.	Wõnnu linnast	78
18.	Maakerast	28	§ 53.	Wõnnu maakonnast ja Läti maast	79
19.	Kuust ja kuuloomisest	29	§ 54.	Kuura maa päälinnast	81
20.	Päikese ja kuu warjutamisest	32	§ 55.	Kuura maa linnadest	81
21 ja 22.	Tähtedest	34 35	§ 56.	Kuura maast	81
23.	Elu- ning koolimajast	37	§ 57.	Sooma maast	82
24.	Elukohast	39	§ 58.	Peeterburi kubermangust ja Peeterburist	83
25.	Sjamaast ja emakeelest	39	§ 59.	Pihwa kubermangust	84
26.	Kalewi kalmust ja Üle meeste järwest	41	§ 60.	Moskwast ja Nižni-Nowgorodist	85
27.	Tallinnast	42	§ 61.	Wolga jõest	86
28.	Baltistikist ja Harju maakonnast	45	§ 62.	Gestlaste sugulastest Wene ja Siberi maal	87
29.	Hapsalu linnast ja Lääne maast	46	§ 63.	Kaukasia maast ja Krimmist	88
30.	Paide linnast ja Järwa maast	46	§ 64.	Wene riigi piiridest	90
31.	Ratwarest ja Wirumaast	47	§ 65.	Pühikene otjus sündinud asjust meie maal	91
32.	R. p. mälestuse kohtadest ja Tallinna mägedest	49			
33.	Tallinna maa pinnast, metsade ja kasudest	50			
34.	Tallinna maa elajatest	51			
35.	Küladest	53			
36.	Maarahwa elust	54			

Li.

120.—

Mädasfors

Farmstedt
Moylbacken